

Bulletin
de l'Association pour l'étude de l'oeuvre
d'Henri de Man

No 23 - Novembre 1996

Piet De Buyser
Eerherstel voor Hendrik de Man?

Adriaan M. van Peski
Hendrik de Man, Plan van de Arbeid en Jan Tinbergen

Eric Rosseel
Hendrik de Man & the contemporary (ir)relevance
of ethical socialism

Bulletin
de l'Association pour l'étude de l'oeuvre
d'Henri de Man

No 23 - Novembre 1996

Piet De Buyser
Eerherstel voor Hendrik de Man?

Adriaan M. van Peski
Hendrik de Man, Plan van de Arbeid en Jan Tinbergen

Eric Rosseel
Hendrik de Man & the contemporary (ir)relevance
of ethical socialism

ÉDITEUR

**Association pour l'étude de l'oeuvre d'Henri de Man
Vereniging voor de studie van het werk van Hendrik de Man**

p.a. Département d'histoire du droit et des doctrines politiques,
Boulevard Carl-Vogt 102, CH-1211 **Genève** 4 (Suisse)
[Secrétariat pour la Belgique et les Pays-Bas:
Jan Ockeghemstraat 16, B-2650 **Edegem** (Belgique)]

RÉDACTEURS RESPONSABLES

Johnny Anthoons, Krawatenstraat 97, B-3470 **Kortenaken** (Belgique)
Michel Brélaz, 8 chemin Champs-Gottreux, CH-1212 **Grand-Lancy** (Suisse)

Les textes, signés ou non, n'expriment pas nécessairement les vues de l'Association, de son comité et de ses membres. Ils peuvent être cités, moyennant l'indication de la source, mais ne peuvent être reproduits ou traduits, en tout ou en partie, qu'avec l'autorisation préalable de l'éditeur.

Copyright 1996

*by Association pour l'étude de l'oeuvre d'Henri de Man.
Tous droits de reproduction et de traduction réservés.*

TABLE DES MATIERES

<i>Sommaire</i>		5
<i>Piet De Buyser</i>	<i>Eerherstel voor Hendrik de Man?</i>	7
<i>Adriaan M. van Peski</i>	<i>Hendrik de Man, Plan van de Arbeid en Jan Tinbergen</i>	43
<i>Eric Rosseel</i>	<i>Hendrik de Man & the contemporary (ir)relevance of ethical socialism</i>	55
<i>Johnny Anthoons</i>	<i>Léo Moulin (1906-1996)</i>	71
<i>Johnny Anthoons</i>	<i>Walter Debrock (1911-1996)</i>	75
<i>Nouvelles de l'Association</i>		79
<i>Publications disponibles</i>		81

SOMMAIRE

Les articles du présent numéro se ramènent difficilement à un dénominateur commun. Ils concernent tantôt l'héritage intellectuel d'Henri de Man, tantôt les péripéties politiques auxquelles il fut mêlé. Nous évoquons par ailleurs les mérites de deux personnalités récemment décédées qui, par leur action ou leur pensée, ont souvent été guidées par les mêmes points de repère que lui.

L'attitude d'Henri de Man pendant l'occupation allemande étant toujours controversée, notre Association lui consacra une journée d'études en novembre 1997. Piet De Buyser y participera et a déjà pris position en faveur de sa réhabilitation. Afin de lancer le débat, nous publions ici sa contribution qui est à la fois une critique du procès mené contre lui au plan juridique et de la conspiration du silence au plan politique et intellectuel.

Le décès de Jan Tinbergen en 1994 a relancé la question de ses affinités avec Henri de Man, particulièrement à l'époque de l'élaboration du planisme. Adriaan M. van Peski expose aussi bien les analogies que les différences d'approche entre les planismes belge et néerlandais. Il retrace également la vie active de Tinbergen, de même que son engagement en faveur de la justice sociale, tant aux Pays-Bas des années vingt et trente que dans le Tiers Monde d'après-guerre.

Sans le reconnaître de manière explicite, le mouvement socialiste actuel s'inspire toujours du socialisme éthique d'Henri de Man. C'est en partant de ce constat qu'Eric Rosseel procède à un examen critique de sa valeur contemporaine. S'il considère de Man comme le représentant le plus important du socialisme éthique, il parvient à la conclusion que ses solutions ne nous aideront guère à affronter les problèmes du 21ème siècle.

Au fil des années les rangs de ceux qui ont partagé les idées et les espoirs d'Henri de Man, s'éclaircissent de plus en plus. De savoir cette évolution inéluctable n'atténue pas notre tristesse. Léo Moulin et Walter Debrock sont décédés respectivement le 9 août et le 17 juillet 1996. Le premier comptait non seulement parmi les admirateurs les plus convaincus d'Henri de Man, mais incarnait également un style de vie et une vision du monde semblables aux siens à bien des égards. Membre fondateur de notre Association, il lui est toujours resté fidèle. Si Walter Debrock n'y adhéra pas, son intérêt pour les idées de de Man, spécialement pour le planisme, ne s'est jamais démenti. Dans les années 1970 il participa au comité de rédaction qui, sous les auspices de la Standaard Wetenschappelijke Uitgeverij, conçut et réalisa la prestigieuse série Hendrik de Man. Persoon en Ideeën. Johnny Anthoons leur rend hommage à la fin de ce numéro.

EERHERSTEL VOOR HENDRIK DE MAN?

Piet De Buyser a été éditorialiste du journal socialiste Vooruit. Membre actif du Comité de notre Association, il a présenté le 24 novembre 1995 un exposé au Vermeylenfonds de Tielt sous le titre Eerherstel voor Hendrik de Man? ("Réhabilitation pour Henri de Man?").

Afin de dissiper tout malentendu, l'orateur a souligné que ses propos ne s'inscrivent pas dans le débat sur l'amnistie que réclament avec insistance certains cercles nationalistes flamands.

Ils ne constituent pas non plus un désaveu de la résistance. Piet De Buyser avait quinze ans en 1940 et habitait à quelques centaines de mètres du fameux camp de Breendonk. Il s'est donc parfaitement rendu compte de la durété du régime d'occupation.

Immédiatement après la Libération il adhéra au Parti socialiste belge et siégea au bureau national de 1973 à 1986.

Actuellement Piet De Buyser fait toujours partie du comité de rédaction de Doén, revue destinée aux membres du Socialistische Partij. Il y tient une rubrique consacrée aux personnalités et aux événements qui ont marqué le passé du mouvement ouvrier socialiste.

En automne 1997, l'Association organisera un colloque sur l'attitude d'Henri de Man pendant l'occupation. Nous avons dès lors jugé utile de publier dès maintenant l'allocution de Piet De Buyser. Comme il s'agit d'une conférence, le texte ne fait pas mention des sources consultées. L'auteur les tient toutefois à la disposition des lecteurs intéressés (adresse: 76 Chaussée de l'Orangerie, B-1300 Wavre).

Waarde Vrienden,

Enkele weken vóór zijn overlijden ontving ik van uw voorzitter Jean Lemey een brief waarin me gevraagd werd een uiteenzetting te komen geven over het oorlogsverleden van Hendrik de Man. Initiatief dat door zijn opvolger Roger Galle werd hernomen.

Het is de eerste keer dat ik in het openbaar hierover handel, hoewel ik reeds in 1959 - als redactiesecretaris van *De Nieuwe Weg*, het maandblad van de Jong-Socialisten - reeds mijn twijfels heb geuit of Hendrik de Man werkelijk de verrader was waarvoor men hem toen in de toenmalige BSP liet doorgaan.

Wat ik van hem wist, heeft mij niet kunnen overtuigen: de partij had daarover ook nooit klare wijn geschonken.

Het partijbureau had mij dat niet in dank afgenomen, maar tot mijn verwondering kreeg ik van vele socialistische sympathiebetuigingen en werd ik aangemoedigd "la conspiration du silence" rond de persoon van De Man te doorbreken.

Ik heb me ook als politiek commentator van het weekblad *Voor Allen* en daarna van *Vooruit* veelal door de ideeën van Hendrik de Man laten leiden, gewoon omdat ik vond dat hij als politiek denker ook vandaag nog richting kan geven aan de socialistische beweging.

Paul-Henri Spaak heeft in zijn memoires geschreven dat Hendrik de Man diegene is die het meest het genie benadert en dat - wanneer eenmaal de betwistingen die rond het oorlogsgebeuren zijn gerezen, zullen zijn geluwd - hij opnieuw zijn plaats zal innemen als één van de grootste sociologen van onze tijd.

Intussen is ook veel gebeurd.

Een aantal van zijn werken werden opnieuw uitgegeven door de Standaard Wetenschappelijke Uitgeverij en de redactie ervan werd toevertrouwd aan socialistische medewerkers als Herman Balthazar, Mieke Van Haegendoren, Leo Magits, Lode Hancké, Walter Debrock en Piet Frantzen.

In 1973 werd te Genève de internationale *Vereniging voor de Studie van het Werk van Hendrik de Man* opgericht. Deze

vereniging heeft leden in de belangrijkste Europese landen.

Ook in de SP is de belangstelling gegroeid voor de figuur van Hendrik de Man. De jonge generatie van socialisten zoals Norbert De Batselier, Karel Van Miert, Frank Vandenbroucke hebben geen moeite om opnieuw naar zijn werken te verwijzen.

En toch is er een zeker taboe blijven kleven op zijn naam en dit zet een domper op de doorstroming van zijn gedachten-goed dat nog altijd geldig is:

- zijn opvattingen over de gemengde economie,
- zijn pleidooi voor een ethisch socialisme,
- zijn streven naar een progressieve frontvorming en naar een echte volkspartij,
- zijn voorstellen voor meer efficiënte staatsstructuren,
- zijn strijd tegen het nationalisme,
- zijn integraal pacifisme,
- zijn visie op de controle van de atoomwapens,
- zijn verzet tegen het verval van onze cultuur en de veramerikanisering van onze zeden, tegen het misbruik van reclame in de massamedia.

Waarom zouden we elders moeten gaan zoeken, wat we bij deze universele denker kunnen terugvinden?

Het gaat hem dus niet alleen om de dode Hendrik de Man, maar ook om het levende socialisme.

Mijn bedoeling is aan te tonen dat onrecht werd aangedaan aan onze meest originele denker, wiens intellectuele nalatenschap gehypothekeerd blijft door een verkeerde beoordeling van zijn daden en een dwaas en onzinnig vonnis.

Ik doe dat aan de hand van feiten en getuigenissen die kunnen worden nagegaan. Ik ben dan ook steeds bereid u nadere gegevens te verstrekken en mijn bronnen te vermelden.

Komen we tot de kern van de zaak: wat wordt Hendrik de Man verweten?

Ik som eerst die feiten op die over het algemeen door onze eigen partijgenoten werden aangevoerd en die praktisch allemaal verband houden met zijn berucht geworden *Manifest van 28 juni 1940*.

Hij zou de partij hebben ontbonden, de zijde van nazi-Duitsland hebben gekozen, in de oorlog een autoritaire regering willen vormen hebben onder het gezag van Leopold III en de parlementaire democratie hebben verloochend. Verder legt men hem ten laste dat hij de *Unie van Hand- en Geestesarbeiders* heeft opgericht, een eenheidsvakbond die zich ten dienste van de Duitsers zou hebben gesteld.

De Krijgsraad van Brussel heeft hem in 1946 bij verstek veroordeeld tot 20 jaar buitengewone hechtenis en betaling van 10 miljoen frank schadevergoeding aan de Staat om "als militair" met kwaadwillig opzet de doeleinden van de vijand te hebben gediend.

Later is daar nog twee jaar bijgekomen om in ons land zijn boek *Cavalier Seul* te hebben verspreid.

Limoges mei 1940: afrekening met een Vlaams partijvoorzitter

Minder is geweten dat Hendrik de Man op 31 mei 1940 op een vergadering van het partijbureau te Limoges uit de partij werd gestoten.

Dit gebeurde dus op een ogenblik dat hij dat beruchte manifest (28 juni 1940) nog niet geschreven had.

Men heeft hem dus uitgestoten om een andere reden. We kunnen veronderstellen dat dit gebeurde omdat hij tijdens de 18-daagse veldtocht aan de zijde van Leopold III is gebleven en mee over de capitulatie zou hebben beslist.

Dat kan wel de aanleiding geweest zijn, maar als argument niet lang standhouden, want kort nadien, toen ook Frankrijk door de knieën was gegaan, kwam de Belgische regering - ook de socialistische ministers Spaak, Soudan, Balthazar - tot het besluit dat de Koning de enig mogelijke keuze had gedaan.

Max Buset had in Limoges wel geroepen dat men Leopold III moest fusilleren, maar daarna dacht men daar wel anders over. Hoe zou men anders kunnen uitleggen dat niet minder dan 34 socialistische parlementsleden - toen ze uit Frankrijk waren teruggekeerd - zich bij de Koning hebben verontschuldigd voor hun houding te Limoges en bereid waren hem te steunen bij de heropbouw van het land?

Onder hen bevonden zich de ministers Eugène Soudan, Gust Balthazar, oud-minister Désiré Bouchery, Herman Vos, die na de oorlog minister zou worden, de vakbonder Corneel Mertens, de latere weerstander Edward Van Eyndonck, Alfred Nichels uit Aalst, Edgard Missiaen uit Ieper, Joseph Vandavelde uit Kortrijk-Moeskroen, de Waalse oud-minister Bohy, Achille Delattre, Georges Bahy, Arthur Gailly en *last but not least*: Léo Collard.

Zelfs Paul-Henri Spaak schreef vanuit Londen naar Leopold III: "*Nous admirons votre attitude*".

Vandaar mijn vaststelling dat de capitulatie maar een welgekomen aanleiding is geweest om Hendrik de Man uit de partij te stoten, maar de ware reden was dat men hem kwijt wilde. Dit was niet het geval voor de gewone leden, want die droegen hem op hun handen. Voor een aantal mandatarissen - vooral langs Waalse kant - was die Vlaamse partijvoorzitter een storend element dat zo vlug mogelijk moest worden verwijderd.

Er heeft dus in mei 1940 een politieke afrekening plaatsgehad op grond van feiten en toestanden die zich vóór de oorlog hadden voorgedaan.

Om een beter inzicht te hebben op wat daarna is gebeurd, is het niet onbelangrijk hierbij even stil te staan.

Het is al begonnen bij de actie voor het *Plan van de Arbeid*.

Hendrik de Man werd in 1933 door Emile Vandervelde uit Duitsland teruggeroepen. Hij doceerde aan de universiteit te Frankfurt, waar na de machtsovername door Hitler zijn boeken werden verbrand en zijn situatie onhoudbaar was geworden. Hij zou in ons land de leiding krijgen van een studie bureau dat maatregelen moest uitwerken om de crisis te bestrijden.

Het Plan van de Arbeid werd een succes en werd met enthousiasme door de werkende bevolking onthaald. Op slag was Hendrik de Man de meest populaire leider en ook in het buitenland werd hij beschouwd als de grootste denker die het socialisme na Jaurès had gekend. Dat verwekte bij sommigen, die zich ook geroepen achtten, een zekere naijver.

Er kwam tegenstand van partijgenoten die het Plan wel als een programma voor onmiddellijk gebruik konden aanvaarden, maar het planisme om ideologische redenen verwierpen.

Het ging immers in de richting van een gemengde economie, die in strijd was met het marxisme. Het deed een beroep op landbouwers, middenstanders, technici en kaders, zelfs op kleine ondernemers die zich tegen de misbruiken van het grootkapitaal verzetten, en dit lag niet in de lijn van de klassenstrijd.

Zelfs Vandervelde, die nochtans De Man had binnengehaald, nam om die redenen enige afstand. Dit was ook het geval voor Louis de Brouckère die zich bovendien achteruitgesteld voelde.

Er kwam ook tegenstand vanwege een aantal jonge militanten die zich voor het Plan van de Arbeid hadden ingezet.

Zij hadden de propaganda voor het Plan gevoerd onder het motto "*Het Plan, gans het Plan en niets anders dan het Plan*" en voelden zich bedrogen, toen Hendrik de Man in 1935 in de regering-Van Zeeland stapte met een programma dat niet gans het Plan omvatte.

Ze beschouwden dit als een "verraad". Nochtans was de regeringsdeelname een partijbeslissing die was genomen met zo'n 500 000 stemmen voor en 60 000 tegen. Niet alleen De Man was minister geworden, maar ook Emile Vandervelde, Paul-Henri Spaak, Achille Delattre en Eugène Soudan.

Bovendien had Hendrik de Man het congres gewaarschuwd dat slechts een gedeelte van het Plan was opgenomen in het regeringsprogramma, niet het meest denkbare, maar het meest haalbare.

De beweegreden die De Man ertoe aanzette regeringsverantwoordelijkheid op zich te nemen, was de bestrijding van de werkloosheid. Hij zou een minister-in-hemdsmouwen worden die er inderdaad in slaagde door zijn programma van openbare werken het aantal werklozen met 100 000 te verminderen.

De ontgoocheling van die jonge militanten was enigszins te begrijpen. De tegenstand die Hendrik de Man ondervond van een aantal mandatarissen die zonder moeite vele functies cumuleerden, was het des te minder.

Wij raken hier aan een oud zeer! Hendrik de Man was van oordeel dat zijn wedde van universiteitsprofessor voldoende was om van te leven en dat hij als gecoöpteerd senator en als minister geen tweede of derde wedde behoefde te ontvangen.

Bovendien was hij van mening dat een te sterke concentratie van verantwoordelijkheden en van betaalde functies nefast was voor de beweging en mede-oorzaak was van een vastgelopen doctrine.

Men voelde niet meer de behoefte de maatschappij grondig te hervormen.

Er was dus volgens hem niet alleen een nieuwe aanpak nodig, een nieuw programma, maar men moest ook met meer overtuigingskracht de arbeiders weten aan te trekken. In dat opzicht was hij van oordeel dat men - via een reglementering van de cumul - de geloofwaardigheid ten opzichte van de leiding zou kunnen verbeteren. Men kan zich indenken dat dit bij sommigen niet in goede aarde is gevallen.

Karel Van Miert heeft enkele jaren geleden, toen hij nog voorzitter van de SP was, geschreven dat er wel degelijk een band heeft bestaan tussen de tegenstand die Hendrik de Man heeft ontmoet bij de propaganda van het Plan en zijn cumulregeling. Hij heeft er begrijpelijkerwijze niet bijgevoegd dat het hier zeer vooraanstaande figuren betrof die directeur waren van socialistische kranten en die dus een rem konden zetten op de populariteit van Hendrik de Man.

En dan is er nog de "affaire Burgos". Tijdens de Spaanse burgeroorlog, toen het zeker werd dat Franco de overwinning zou behalen, stelde zich voor de Belgische regering de kwestie van de diplomatieke vertegenwoordiging. Paul-Henri Spaak was toen Minister van Buitenlandse Zaken.

Er werd besloten een commercieel gezant naar de nationalistische regering, die te Burgos was gevestigd, te sturen, wat op verzet stuitte bij Emile Vandervelde.

Paul-Henri Spaak, Hendrik de Man en andere socialistische ministers hielden zich aan de regeringssolidariteit, wat hen de afkeuring opleverde van enkele vroegere medestanders, zoals de flamboyante Isabelle Blume.

Nochtans heeft Hendrik de Man altijd aan de zijde van de Spaanse republikeinen gestaan zowel ten tijde van de burgeroorlog als na de oorlog. Hij is in 1949 - op verzoek van Spaanse vrienden - nog naar Spanje gereisd waar hij, na een grondige analyse van de toestand, een vernietigend rapport over het Franco-regime heeft opgesteld.

Men heeft Hendrik de Man ook zijn onafhankelijkheids- en neutraliteitspolitiek verweten, hoewel het initiatief daartoe door niemand minder dan Emile Vandervelde werd genomen. Dit gebeurde na een toespraak van de Koning: men wilde gewoon vermijden dat België opnieuw het slachtoffer zou worden van een conflict tussen de grootmachten (de "Keizer" had in 1914 Nederland ook gespaard).

De hele partij stond achter deze politiek, maar in de praktijk werd het neutraliteitsprincipe nogal dikwijls gesaboteerd door de Franstalige pers, ook door *Le Peuple* (Joseph Saxe).

Paul-Henri Spaak en Hendrik de Man protesteerden daartegen, maar Max Buset - ook een vroegere medewerker - nam haar verdediging op.

In het verlengde van deze politiek heeft Hendrik de Man - op vraag van Leopold III - een vredesmissie ondernomen met de bedoeling een internationale conferentie te organiseren om na te gaan hoe de oorlog vermeden kon worden.

Nederland en de Scandinavische landen steunden dit initiatief, maar in Duitsland weigerde von Ribbentrop hem te ontvangen en in Italië kreeg hij enkel de schoonzoon van Mussolini, graaf Ciano te zien. Het geheel mislukte.

Het is volgens mij in grote mate de vertrouwelijke relatie tussen de Koning en Hendrik de Man geweest die hem van de hogere partijleiding heeft verwijderd.

Leopold III had hem in 1938 gevraagd een regering te vormen. Hij botste niet alleen op een weigering van de geldmachten, maar ook op de stille tegenkanting in eigen partij.

Tijdens de mobilisatie van 1939 had de Koning hem gevraagd zich speciaal bezig te houden, aan de zijde van koningin Elisabeth, met *Het Werk voor de Soldaten*. Hij werd opnieuw reserve-officier. Een partijvoorzitter in uniform (hij was

Emile Vandervelde na diens overlijden opgevolgd), dat moest niets anders dan reacties uitlokken - en eerlijk gezegd - dat was ook moeilijk te begrijpen.

Volgens mij stond hij op dat ogenblik al zo afkerig van de onmacht van het parlement dat hij zich liever bezighield met praktische zaken, die hij zinniger vond, zoals de lotsverbetering van onze soldaten.

Er waren tussen 1934 en 1940 niet minder dan 22 regeringscrisisen geweest.

Niet verwonderlijk dat hij in 1940 zeer ontgoocheld was over het reilen en zeilen in de Belgische politiek. Zijn Plan was mislukt: als minister had men hem gedwarsboemd en als eerste minister werd hij geweigerd. Bovendien voelde hij dat de Waalse partijleiders slechts met lede ogen een Vlaamse voorzitter konden dulden die dan nog op een Vlaams congres had durven zeggen dat de Vlamingen te lang in een "*vertaald socialisme*" hadden berust ...

Wel is duidelijk dat de verhoudingen van Hendrik de Man met Leopold III hem duur te staan zijn gekomen. Na de oorlog heeft de Koning niet het minste gebaar gesteld om hem te verdedigen.

Eerst op 3 februari 1979 heeft Leopold III - via zijn adjudant, Baron van Caubergh - laten weten "*nooit aan de vaderlandse gevoelens van Hendrik de Man, noch aan zijn diepe gehechtheid aan de dynastie te hebben getwijfeld*".

Toen was de betrokkene al meer dan 25 jaar dood!

Hij verkoos bij zijn volk te blijven

Toen op 10 mei 1940 het Duitse leger ons land binnenviel, sloegen de meeste socialistische leiders op de vlucht. Hendrik de Man weigerde hetzelfde te doen: hij verkoos in het land te blijven bij het volk, bij de gewone arbeiders die niet over de transportmiddelen beschikten om buiten het bereik van de vijand te blijven.

De Koning heeft hem toen gevraagd om tijdens de veldtocht zorg te dragen voor zijn moeder.

Nadat het te Wijnendale tot een breuk was gekomen tussen Leopold III en zijn ministers, had de Koning hem de toelating

gegeven zijn eigen weg te gaan, maar opnieuw weigerde De Man te vluchten.

Hij kon door zijn talenkennis de Koning behulpzaam zijn en eventueel bemiddelen of onderhandelen met de Duitse officieren. Hij stelde ook de ontwerpbriefven op voor de Britse Koning en president Roosevelt.

Hij werd algemeen beschouwd als één van de voornaamste raadgevers van de Koning, wat hem de haat opleverde van de Franse premier Reynaud, die hem ervan beschuldigde één van de aanstokers van de capitulatie te zijn geweest.

Ook de Belgische socialisten waren die mening toegedaan.

Onmiddellijk na 28 mei begaf Hendrik de Man zich naar het Brusselse volkshuis om de vaandels van de partij in veiligheid te brengen (hij heeft die na de oorlog door Hans Oprecht, de voorzitter van de Zwitserse socialisten, terug aan de BSP laten bezorgen). Hij vernietigde ook een aantal documenten, die men had laten rondslingeren en die best niet onder de ogen van de bezetter kwamen (ledenlijsten van vrijmetselaars enz.).

Om te kunnen oordelen over de houding van Hendrik de Man moet men even de toestand in herinnering brengen zoals die zich na 28 mei 1940 voordeed.

Er heerste een gevoel van opluchting bij de bevolking. Men had maanden geleefd in een klimaat van onzekerheid en, toen de oorlog uitbrak, van panische angst.

Dit was voorbij: de Duitsers waren vriendelijk en gedisciplineerd en hielpen de terugkerende vluchtelingen waar ze konden.

De cafés openden opnieuw hun deuren. Er werd muziek gemaakt en zelfs gedanst. Niet omdat men blij was dat de Duitsers er waren, maar omdat het allemaal niet zo erg was geweest als men had gevreesd.

Voor de politieke leiders die het land waren ontvlucht, voelde de bevolking enkel afschuw. De Koning daarentegen die bij zijn volk was gebleven, was nooit zo populair. Overal voor de vensters prijken foto's van de vorst en die moesten ook voor de Duitsers een teken zijn dat België wel een bezet land was, maar dat toch zijn onafhankelijkheid wilde bewaren.

Wat de verdere afloop van de oorlog betrof, tastte men volledig in het duister. Men wist in de zomer van 1940 gewoon niet wat er ging gebeuren.

Frankrijk capituleerde een goede maand nadien. Een deel van het land bleef onbezet en kreeg een speciaal regime onder maarschalk Pétain te Vichy.

Rusland en Duitsland waren door een niet-aanvalspact verbonden door het beruchte akkoord tussen Molotov en von Ribbentrop. Beide landen hadden Polen veroverd en verdeeld en de Belgische communisten beweerden dat deze imperialistische oorlog hen niet aanging. Julien Lahaut ging zelfs de Luikse metallurgisten terughalen uit Frankrijk.

De Verenigde Staten waren nog niet tussengekomen in het conflict.

Alleen Engeland bevond zich nog in staat van oorlog met Duitsland, maar men dacht dat ook daaraan spoedig een einde zou komen en dat de Engelsen zouden ingaan op de voorstellen van Hitler om vrede te sluiten.

Men heeft zich daarin vergist. Churchill hield het been stijf. Hij vertrouwde Hitler niet.

De Belgische regering, die zich nog in Frankrijk bevond, wist van geen hout pijlen maken. Alleen minister Jaspar was naar Londen vertrokken en werd hiervoor door Pierlot, Spaak en de andere ministers uit de regering gesloten.

Ten einde raad - ze zaten toen in Sauveterre - vroegen ze aan de Koning om terug te mogen keren, maar deze liet hun vraag onbeantwoord.

Hitler had trouwens nog niet over het lot van België beslist, maar wilde alleszins niet van een terugkeer van de Belgische regering weten.

De activiteiten die men Hendrik de Man heeft verweten, situeren zich in die periode.

De Koning wilde hem in ieder geval in zijn omgeving houden en had van de Duitsers geëist en verkregen dat De Man vrije toegang tot het Paleis in Laken zou hebben.

Leopold stuurde hem naar verschillende steden om er polshoogte te nemen van de toestand.

Tijdens zijn bezoek aan Luik zou hij laten hebben doorschemeren dat de Koning hem weldra zou verzoeken een regering te vormen.

Dat werd althans beweerd door burgemeester Maurice Bologne, maar Hendrik de Man heeft dat steeds ontkend.

Indien echter De Man aan de vorming van een regering zou hebben gedacht - wat niet bewezen is - was hij lang niet de enige. Er waren velen - vooral in rechtse en conservatieve kringen- die dachten dat het land niet langer door secretarissen-generaal moest worden bestuurd.

Men kan hier namen citeren als Antoine Delfosse, graaf Lippens, Octave Dierckx, Paul Tschoffen.

De ware toedracht van het Manifest van 28 juni 1940

Het voornaamste verwijt dat men De Man heeft toegestuurd, betreft zijn Manifest van 28 juni 1940 waarbij hij zogezegd de partij zou hebben ontbonden en dat hij - met de toelating van de Duitsers - zou hebben gepubliceerd.

Dat laatste is al onjuist. De Man had zijn manifest laten lezen door de Koning, die er enkele wijzigingen aanbracht. Daarna kwam het in handen van een redacteur van de *Journal de Charleroi* die het publiceerde. Het is aan de censuur ontsnapt op het ogenblik dat de Duitsers het wilden verbieden, omdat het te belgicistisch klonk.

Deze versie werd na de oorlog door de socialistische senator Jules Roland bevestigd. De Duitsers waren hoegenaamd niet tevreden met het manifest, omdat het in de eerste plaats gericht was op een nationale heropstanding, terwijl ze niet wisten wat Hitler met België zinnens was. Ze konden wel vermoeden dat deze eraan dacht Vlaanderen zelfstandigheid te verlenen of het als gouv bij het Reich in het lijven.

Algemeen wordt gesteld dat Hendrik de Man met zijn manifest de partij ontbonden zou hebben.

Men zou zich kunnen afvragen of iemand die sedert 31 mei uitgesloten werd, nog bij machte is de partij te ontbinden. Dat echter is niet de vraag, maar wel: hoe zou hij een partij kunnen ontbinden die niet meer bestond?

Inderdaad, generaal von Falkenhausen had immers besloten dat de traditionele partijen, d.w.z. de katholieke, de liberale en de socialistische verboden werden en hadden opgehouden te bestaan.

Alleen de partijen die duidelijk achter de doeleinden van het Reich stonden, mochten hun activiteiten verderzetten, dus meer bepaald het VNV en Rex.

Von Falkenhausen had ook aan het hoofdkwartier te Berlijn laten weten dat Hendrik de Man - gezien zijn verleden en politieke opvattingen - voor hem van geen nut kon zijn.

De uitdrukking in het manifest "*Beschouwt de rol van de Werkliedenpartij als ten einde*" was dus een "gratuite" en om tactische redenen bedoelde uitspraak die reeds een "feitelijke toestand" dekte.

Maar wat wel essentieel was in zijn boodschap, waren de woorden "*Gaat dus voort met de economische werking van onze instellingen*".

Hendrik de Man wist heel goed dat de bezetter wilde dat - in afwachting van latere beslissingen - er rust en orde in het land moesten heersen.

Daarom had ook Von Falkenhausen laten weten dat hij wel het bestaan van een arbeidersorganisatie wilde toestaan waarvan de kaders door de grote vakbonden zouden worden geleverd.

Hendrik de Man had ook van Von Falkenhausen verkregen dat de gevluchte socialistische leiders mochten terugkeren, niet zouden worden verontrust en hun functies mochten hernemen.

Voor De Man was dit de gelegenheid om trachten te redden wat er nog te redden viel en dat waren de vakbonden, de mutualiteiten, de coöperatieven, de Sociale Voorzorg, de Arbeidershogeschool.

Op die manier wilde hij beletten dat in Vlaanderen de werkende bevolking en de leden van de socialistische instellingen in handen zouden geraken van het VNV, dat met de hulp van secretaris-generaal Victor Leemans en van generaal Reeder, zijn organisaties volop aan het uitbreiden was.

Ik ben in het bezit van een authentiek document, namelijk het stenografisch verslag van een toespraak die Hendrik de Man op 16 februari 1941 heeft gehouden voor een vergadering van

jonge socialisten, waar hij openlijk, zonder enige vorm van censuur, kon spreken.

Welnu, in deze uiteenzetting ontkent De Man herhaaldelijk de BWP te hebben ontbonden en bevestigt hij dat het stilleggen van de politieke activiteit een voorwaarde was voor de voortzetting van de economische. Het ene ging niet zonder het andere.

Men heeft het De Man bijzonder kwalijk genomen dat hij in zijn manifest geschreven had: *"Geloof niet dat er weerstand moet geboden worden aan de bezettende macht"*.

Vooraf in de rangen van het socialistische verzet werden hem na de oorlog deze woorden voor de voeten geworpen.

Men vergeet echter dat ze gepubliceerd werden op 28 juni 1940, d.w.z. tien dagen nadat de Belgische regering Pierlot-Spaak vanuit Sauveterre een telegram naar de Koning had gestuurd om te zeggen dat ze naar België wilde terugkeren om met Duitsland besprekingen aan te gaan over een wapenstilstand.

Als men een wapenstilstand aanvaardt, is het toch niet om nog verder verzet te bieden?

In feite had De Man niets anders gedaan dan het standpunt hernomen van de Belgische regering (Spaak heeft zich na de bevrijding hiervoor niet moeten verantwoorden).

Het is werkelijk bedroevend te moeten vaststellen dat sommigen onder hen, ook bekende figuren uit de socialistische beweging, regelmatig de tekst van het manifest verdraaien. Niet langer dan verleden jaar op een herdenkingsplechtigheid waarop Louis Tobback, Frank Vandenbroucke en Philippe Busquin aanwezig waren, verklaarde gewezen commissaris-generaal voor het toerisme Arthur Haulot in zijn toespraak dat De Man geschreven had *"dat de overwinning van Duitsland, verre van een ramp te zijn voor de werkende klasse, haar integendeel de weg naar de ontvoogding opende ..."*. Dat was volledig uit de lucht gegrepen.

Toen we hem daarop wezen, antwoordde hij: *"Je l'avais cité de mémoire"*.

De gewezen programma-directeur van de BRTN, Nic Bal, beweerde dat Hendrik de Man verklaard had dat *"de overwinning*

van nazi-Duitsland verre van een ramp, een bevrijding zou zijn". Ook dat kan men bestempelen als louter fantasie.

De Man - ontmoedigd als hij was - had het over de ineenstorting van een vervallen wereld, over het parlementaire stelsel waarin hij niet meer geloofde, over de plutocratie in een democratie die vervalst werd.

Maar nooit - met geen enkel woord - heeft hij de zijde van het oorlogvoerende Duitsland gekozen. Dat zou in strijd geweest zijn met het neutraliteitsbeginsel dat hij ook na de capitulatie is blijven verdedigen. Voor hem had België tegenover de geallieerden zijn plicht gedaan. Ons leger had het grondgebied verdedigd en was overwonnen. We moesten ons niet verder meer met het oorlogsgebeuren bemoeien.

Er was dus hoegenaamd geen sprake van dat hij zich voor een Duitse overwinning zou hebben uitgesproken. Men speelde gaarne in de kaart van diegenen die beweerden dat De Man reeds vóór de oorlog een fascist was, terwijl men vergat dat zijn Plan van de Arbeid precies een waarschuwing was tegen - wat hij noemde - *"het schandelijk schouwspel van het zegevierend Hitlerisme, de folteringingen der concentratiekampen"*.

Hoe vermijden - vroeg hij - dat heel het Europese socialisme die weg zou opgaan? En zijn antwoord luidde: door het bestrijden van de werkloosheid en de armoede.

Wel lijkt het ons duidelijk dat Hendrik de Man in de zomer van 1940 geloofde dat Duitsland de oorlog gewonnen had. Dat is nog wat anders dan het te wensen.

Zijn schoonbroer - Gust De Muynck - schreef later dat hij de weerstand van Churchill had onderschat.

Maar ja, dat kan men achteraf zeggen, maar wie wist in 1940 wat er ging gebeuren?

Volgens Jef Rens, die in Londen met generaal De Gaulle had gesproken, was deze er zelfs in 1942 niet van overtuigd dat de geallieerden de oorlog zouden winnen.

Wat zou er gebeurd zijn, indien de Duitsers eerder hun V1- en V2-raketten hadden kunnen ontwikkelen? Of - zoals Einstein vreesde - de nazi's weleens de eersten zouden zijn geweest om een atoombom tot ontploffing te brengen?

Hendrik de Man wist wel dat - wanneer eenmaal alle vredeskansen waren gemist - de oorlog zou worden beslecht door de macht van de wapens. Precies daaraan wilde hij ons lot niet verbinden. Als men hem vroeg wie er de oorlog zou winnen, antwoordde hij: *"Ik weet het niet"* en als men de vraag stelde wat er moest gedaan worden, was zijn antwoord: *"Dat wat in de huidige omstandigheden, menselijk gesproken, mogelijk is"*.

Hendrik de Man kon niet stilzitten als rondom hem de mensen honger leden en in de diepste ellende gedompeld waren. Iets ondernemen om de toestand te verbeteren, veronderstelde echter onvermijdelijk een zekere vorm van overleg met de bezettende overheid. Men heeft dat ook in zijn geval collabortie genoemd.

Men zou kunnen opwerpen dat - op termijn - zijn houding geen enkel uitzicht bood, dat hij zich voor een hopeloze situatie bevond.

De Man was echter van oordeel dat men nooit het recht heeft te wanhopen. Hoe de oorlog ook moge aflopen, zei hij, men zal tot een Europese ordening komen, d.w.z. tot een grotere samenwerking tussen de Europese volkeren, die er nodig was om te overleven. In de veronderstelling dat Duitsland de oorlog zou winnen, achtte hij het niet uitgesloten dat het nationaal-socialisme zijn agressieve karakter zou moeten prijsgeven.

Wanneer het eenmaal van zijn frustraties zou zijn bevrijd die voortsporen uit het Verdrag van Versailles, zou het Duitse volk zijn sociale rechten opeisen en voor andere beleidsvormen opteren. Hitler was ten slotte niet onsterfelijk ...

De voorbeelden van het Portugal van Salazar, het Spanje van Franco - en wat nu gaande is in de landen van het Oostblok - tonen aan dat ook zonder geweld dictaturen kunnen verdwijnen.

Er hebben zich in de loop van de geschiedenis - aldus De Man - altijd *"des tournants du destin"* voorgedaan. Vandaar dat hij ook in de donkerste dagen nog altijd hoopte op een betere toekomst. Die karaktertrek van Hendrik de Man om naar het

voorbeeld van Willem de Zwijger te blijven volharden, legt veel uit over zijn activiteiten tijdens de oorlog.

Wat betekende nu in zijn opvatting "redden wat er te redden valt"?

Hendrik de Man heeft zich in 1940 al gauw rekenschap gegeven van het feit dat - door de weigering van Hitler om over het lot van België te beslissen - de Koning een krijgsgevangene bleef die niet in staat was een politiek initiatief te nemen om een regering te vormen.

Een politieke actie was dus uitgesloten en het was dus de eerste plicht als democratisch socialist om de invloed van het VNV en Rex, die een greep naar de macht op oog hadden, af te remmen.

Op verzoek van de Koning is Hendrik de Man met Otto Abetz, de Duitse ambassadeur te Parijs, gaan onderhandelen met het doel de integriteit van het Belgische grondgebied te vrijwaren. Dat was nog vóór het bezoek van Leopold III aan Hitler te Berchtesgaden, dat Hendrik de Man niet meer oppor- tuun achtte.

De oprichting van de Unie van Hand- en Geestesarbeiders

Maar het meest bekommerd was Hendrik de Man wel om de sociale toestand van de arbeiders.

Het was immers dringend nodig de arbeiders tegen de willekeur van het patronaat te beschermen.

Alvorens het land uit te vluchten, had financie-minister Camille Gutt, bijgestaan door Paul-Henri Spaak, de gouverneur van de Nationale Bank Alexandre Galopin, die omringd was door de vertegenwoordigers van de Société Générale, de Kredietbank en het patronaat, de opdracht gegeven om de economische toestand van het land gaaf te houden, zonder dat ons bedrijfsleven zou worden ingeschakeld in de Duitse oorlogsproductie.

Zo is de Galopin-doctrine ontstaan, die min of meer de vrije hand liet aan de patroons van het Comité Central Industriel en die hiervan wilden profiteren.

Administrateur-directeur-generaal Gustave L. Gérard stuurde op 12 september 1940 een omzendbrief aan alle aangesloten leden om ze erop te wijzen dat voortaan de toestand was

zoals vóór de Eerste Wereldoorlog, toen er geen paritaire comités waren en dus de loon- en werkvoorwaarden bedongen konden worden tussen de werkgever en de individuele arbeider.

Onnodig te zeggen dat vele patroons ook zonder deze omzendbrief de lonen al flink verminderd hadden.

Hiertegen moest worden geageerd.

In die voorwaarden werd overgegaan tot de oprichting van de Unie van Hand-en Geestesarbeiders, de enige vakbond die door de Duitsers toegelaten werd.

Inderdaad, Hendrik de Man heeft een groot aandeel gehad in de stichting van deze vakbond, alhoewel hij er nooit een leidende functie heeft in bekleed.

Waarom nam hij het voortouw voor dit initiatief?

Eenvoudig om de plaats van de socialistische vakbond, het BVV dat toen nog de sterkste syndicale organisatie was, in de nieuwe vakbond te verzekeren.

Dat is trouwens ook de reden geweest waarom kardinaal Van Roey liever zag dat het *Arbeidsfront*, de vakbond van het VNV zou toetreden, want die kon de "christelijke invloed" dan weer versterken.

Hendrik de Man wilde precies de aanwezigheid van het VNV vermijden, niet op grond van religieuze overwegingen, maar op grond van het feit dat zijn aanhangers aanstuurden op een splitsing van het land.

Daarom wilde Hendrik de Man zich aanvankelijk beperken tot de drie traditionele vakbonden.

Het is hem echter niet gelukt, vermits Victor Leemans (de latere CVP-senator die toen secretaris-generaal voor Sociale Zaken was) er per se de organisaties van het VNV en het Verdinaso bij wilde en dit met de hulp van de Duitse overheid ook wist te bewerkstelligen.

Het is eigenaardig dat diegenen die na de oorlog Hendrik de Man de oprichting van de Unie voor de voeten hebben geworpen, zich nooit de vraag hebben gesteld of de arbeiders in oorlogstijd niet moesten worden beschermd.

Nochtans is op die vraag - van officiële zijde - wel een antwoord gekomen, meer bepaald vanwege de Bestendige Deputatie van Oost-Vlaanderen. Deze erkende dat door de houding van het

patronaat de vakbondsleiders verplicht werden de wettelijke belangen van de arbeiders te verdedigen. Men was van oordeel dat diegenen die vóór 1 april 1942 de Unie hadden verlaten, niet dienden te worden gestraft.

Deze uitspraak werd gedaan om de liberale vakbondsman Alfons Colle van alle smet te zuiveren. Ze verscheen in het Staatsblad van 23 augustus 1945 en op die wijze kwam een soort van jurisprudentie tot stand die algemeen werd toegepast.

Waarom 1 april 1942? Omdat op de dag voordien - op bevel van de Duitsers - de VNV'er Edgard Delvo als Leider van de Unie was aangesteld (ter vervanging van Victor Grauls) en men zich niet meer hield aan het principe dat de vakbond neutraal moest blijven, maar radicaal stelde dat de Unie zich voor de verdediging van Europa aan de zijde van Duitsland moest scharen.

De in het Staatsblad verschenen beschikking was een opluchting voor vele vakbondsleiders die in den beginne hadden meegewerkt aan de oprichting van de Unie, maar op Hendrik de Man scheen ze niet van toepassing te zijn.

Nochtans, terwijl de anderen er stilletjes vandoor gemuisd waren, had hij openlijk met de Unie gebroken.

Hij was al sedert november 1941 - op aanraden van de Koning - naar de Haute-Savoie uitgeweken waar hij in een berghut verbleef.

Einde maart 1942 was hij toevallig naar België teruggekeerd voor een kort bezoek aan zijn familie.

Toen hij de koerswijziging van de Unie vernam, richtte hij een "open brief" aan Dr. Voss van de Dienststelle Hellwigg die hij op enkele honderden exemplaren liet verspreiden en waarin hij tegen deze verduitsing protesteerde.

Hij voegde er duidelijk aan toe dat hij met deze organisatie geen uitstaans meer wilde hebben.

Hij werd op de Dienststelle geconvoceerd, maar aangezien hij wist dat hij al geruime tijd op de lijst van de gijzelaars stond, is hij onmiddellijk opnieuw vertrokken. Te Parijs werd hij door de Gestapo aangehouden, maar door toedoen van een officier, die hem kende uit de rangen van de vooroorlogse sociaal-democratie in zijn land, werd hij vrijgelaten, kreeg

een verblijfsvergunning van zes maanden en kon zich weer naar de Haute-Savoie begeven. Hij schreef daar volledig afgezonderd enkele werken, ondermeer zijn *Réflexions sur la Paix*, dat wel gedrukt, maar door de Duitsers verboden en vernield werd.

Hendrik de Man stond niet alleen ...

Men heeft het in de kringen van de naoorlogse BSP altijd voorgesteld alsof de Unie het werk was van enkele verraders, zoals Bijttebier, Grauls, Caprasse, maar dat de meeste vakbondsleiders Hendrik de Man niet gevolgd zijn.

Hetzelfde geldt voor zijn manifest.

Onlangs beweerde Nic Bal nog dat Hendrik de Man geen enkel parlamentslid, geen enkele hoge partijfunctionaris, geen enkel bureaulid achter zich kreeg. Niets is minder waar.

De socialistische senator Jules Roland verklaarde na de bevrijding dat er integendeel *"weinigens waren die niet met De Man akkoord gingen, buiten een Joseph Merlot en een Henri Rolin"* (ik zou er nog Joseph Bondas en Léon Delsinne aan toevoegen).

"Men hoopte", aldus Jules Roland, *"dat De Man ons uit de netelige situatie zou halen waarin we ons bevonden; velen die uit Frankrijk terugkeerden hebben zich gespoed om hem een bezoek te brengen in de hoop te weten hoe ze er voor stonden en of ze hun functie konden hervatten"*.

Geen lid van het Bureau?

De meesten waren naar Londen gevlucht. Van de weinigen die nog in België waren, gingen alleszins Achiel Van Acker uit Brugge en Robert De Taevernier akkoord met de stellingen van Hendrik de Man.

Nic Bal schreef naar Doén (januari 1995) dat het van mijnentwege *"een flagrante leugen"* was dat Achiel Van Acker zich in 1940 achter De Man zou hebben geschaard. Hier kan men enkel opmerken dat praktisch alle bekende historici in dit land, zoals AMSAB-directeur Wouter Steenhaut, Mieke Van Haegendoren, Albert De Jonghe, Jules Gérard-Libois, José Gotovitch, Els De Bens, Maurice De Wilde en Etienne Verhoeyen hebben bevestigd dat de latere eerste minister Van Acker in 1940 de houding van Hendrik de Man heeft goedgekeurd. Op 19

augustus 1940 in de burelen van de Algemene Centrale in de Watteeustraat te Brussel heeft Achiel Van Acker een syndicaal manifest ondertekend waarin gepleit werd voor een nieuwe Europese orde, een eenheidsfront van de Arbeid op corporatieve grondslag, een nieuwe nationale gemeenschap met het doel een einde te stellen aan iedere partijpolitiek.

Het ontwerp van dit manifest was mede opgesteld door Alfons Segier, die na de oorlog voorzitter van de socialistische Textielarbeiderscentrale is gebleven.

Het droeg eveneens de goedkeuring weg van Frans Van Uytven die ook na de oorlog opnieuw het voorzitterschap van de Tabakscentrale waarnam.

Ook Frans Liebaers van de Kledingscentrale zette zich in voor de oprichting van de Unie van Hand- en Geestesarbeiders. Hij gaf zelfs twee pamfletten uit waarin hij verklaarde dat het kapitalisme dood was en geen arbeider erom zou treuren en waarin hij opkwam voor een nieuw corporatief sociaal stelsel dat zou zijn gebaseerd op "orde en tucht".

Was eveneens tot de Unie toegetreden: Amedée De Keule-neir, de Gentse vakbondsleider en latere volksvertegenwoordiger.

Zelfs Louis Major, die zagezegd uit Frankrijk was teruggekeerd om orde op zaken te stellen, ging eerst met Hendrik de Man onderhandelen, alvorens met Joseph Bondas van het BVV in verbinding te treden.

Bondas is dat in oktober 1942 in Londen bij het Syndicaal Centrum van uitgeweken vakbonders gaan rapporteren ... en dit hoewel hij anderhalf jaar in de illegaliteit met Major had samengewerkt.

Men besloot dat Major niet uit het hout was gesneden waarvan men vakbonders maakt en hij best na de oorlog niet meer terugkwam ...

Het is onvoorstelbaar tot welke aberratie men kon komen!

Na de oorlog is Major gelukkig op post gebleven en heeft hij goed werk verricht om de geïnfiltreerde stalinisten uit de socialistische vakbond te weren.

Het is haast niet te geloven, maar ook de Luikse vakbondsleider André Renard stuurde op 21 september 1941, op het

ogenblik dat Hendrik de Man alle activiteiten stopte, hem nog een telegram om hem te zeggen dat hij en zijn krijgsgevangenen lotgenoten veel hoop hadden gesteld in zijn moedige actie en dat ze het verdwijnen van het blad *Le Travail* betreurden.

Als iemand die zo'n voorname rol in het verzet heeft gespeeld, betreurde dat het blad verdween, dan kan dat toch geen Duitsgezind blad geweest zijn? Inderdaad, we kennen nu de onderrichtingen die Hendrik de Man aan de redacteurs had gegeven en daarin stonds zelfs dat de regering in Londen niet mocht worden bekritiseerd.

Als we van enkele vakbonders de meest representatieve hebben vernoemd die een tijdlang Hendrik de Man hebben gevolgd, is het zeker niet om hen in een slecht daglicht te stellen.

Deze syndicale leiders waren allemaal te goeder trouw en konden evenmin als Hendrik de Man bij voorbaat weten welke weg men met de Unie zou uitgaan.

Hetzelfde geldt voor een aantal politici die in 1940 De Man hebben gesteund en later in het verzet zijn gegaan.

Nemen we het geval van Edward Anseele, die in 1940 samen met Achiël Van Acker regelmatig Hendrik de Man bezocht.

Maurice De Wilde zegt dat hij zijn bezoeken slechts stopgezet heeft, nadat hij wist dat de Duitsers niet akkoord waren om hem op de post van gouverneur van de provincie Oost-Vlaanderen te laten benoemen.

Alleszins staat het vast dat Anseele tot 23 september 1941 schepen van de stad Gent is gebleven en zich dus niet onmiddellijk, zoals Nic Bal beweert, bij de weerstand heeft gevoegd.

Ook is het een feit dat Anseele kort na de oorlog nog contact met Hendrik de Man heeft genomen en hem heeft verzocht een document op te stellen "*ter verdediging van hun houding en deze van Leopold III*".

De Man heeft dit gedaan, maar Anseele heeft nooit gebruikgemaakt van dit document, want toen had Max Buset al beslist dat Leopold III moest aftreden.

Zelfs Paul-Henri Spaak - die in 1940 lang gearzeld heeft om naar Londen te gaan en in Frankrijk rondzwierf - betuigde

zijn instemming met de zienswijze van Hendrik de Man.

Aan de socialist Maurice Naessens, de latere bankier, die hij ontmoette vóór diens terugkeer, zei hij: "*Mes amitiés à de Man , j'approuve son manifeste , sauf le passage contre les fuyards: il en est qui sont sans reproche. Mettez-vous à la disposition de de Man, sa tactique est la bonne*".

Hij wou dus niet gezegd hebben dat hij uit lafheid was gevlucht, maar was wel bereid Hendrik de Man te volgen in zijn analyse van de toestand.

Tenslotte wil ik dan toch ook een paar woorden zeggen over Jos Van Eynde, voor wie ik altijd een grote bewondering heb gehad.

Ook Jos Van Eynde, de latere hoofdredacteur van *Volksgazet* en latere co-voorzitter van de BSP, een eerlijk en onbaatzuchtig man, richtte op 24 augustus 1940 - dus bijna twee maanden na het verschijnen van het manifest - een brief aan Hendrik de Man om hem voor te stellen om, met de toelating van de Duitsers, een nieuw weekblad uit te geven dat van het oude en vermolmde veel losser zou staan dan welke vernieuwde *Vooruit*, *Le Peuple* of *Volksgazet* ook.

Jos Van Eynde is na de oorlog hard tekeer gegaan tegen De Man, maar in zijn hart bewonderde hij hem.

In 1978 heeft hij openlijk aan *Vrij Nederland* verklaard dat hij steeds een "*demanist*" is geweest.

Kortom, velen die na de oorlog hun plaats in de arbeidersbeweging hebben ingenomen, hebben in de zomer van 1940 achter Hendrik de Man gestaan.

Er treft deze mensen geen verwijt. Ze waren ongetwijfeld van mening dat ze met de voortzetting van hun activiteiten een dienst aan de arbeidersbeweging konden bewijzen. Alleen is het betreurenswaardig dat ze na de bevrijding niet de moed hebben gehad daar voor uit te komen.

Eerst na verloop van tijd hebben ze ingezien dat onder de Duitse bezetting weinig of niets kon worden gedaan.

De Duitsers hielden hun woord niet en gaven duidelijk de voorkeur aan hun handlangers van het VNV en Rex. Ze traden driester op tegen de bevolking en hongerden het land uit.

Tussen de zonnige maanden van 1940 en het einde van de barre winter van 1940-1941 is er een radicale ommekeer gekomen, zowel in de houding van de Duitsers als in de gevoelens van de bevolking.

Het werk van Paul Struye *L'évolution du sentiment public en Belgique sous l'occupation allemande* spreekt in dit verband boekdelen.

Engeland had - tegen alle verwachtingen in - standgehouden; de regering Pierlot had zich in Londen gevestigd en kreeg stilaan opnieuw krediet.

Een deel van de vroegere BWP-leiding verbleef eveneens in de Britse hoofdstad. Deze "Londenaars" hadden geen weet van de toestand in België.

Onder hen bevonden zich de meest fervente tegenstanders van Hendrik de Man, die dan ook niet gearzeld hebben om via de BBC hem als een "verrader" af te schilderen, die aan zijn lot niet zou ontsnappen.

Dit heeft ongetwijfeld ook indruk gemaakt op de socialisten, die in het land gebleven waren en die eraan begonnen te denken om in het verzet te treden.

Sommigen hebben willen doen geloven dat het socialistisch verzet onmiddellijk - reeds in juni 1940 - tot stand is gekomen. De waarheid is enigszins anders: er waren wel in de rangen van de *Jeunes Gardes Socialistes* en onder de leerlingen van de Arbeidershogeschool enkele jongeren die van in den beginne besloten hebben - door middel van vlugschriften - uiting te geven aan hun anti-fascistische gevoelens en zich tegen de bezetter keerden. Ze hadden ook tegelijkertijd kritiek op de partij, die ze als een vermolmde organisatie beschouwden.

Die tegenstand kwam vooral uit Wallonië: de kritiek op Hendrik de Man eveneens.

Het eerste Vlaamse socialistische sluikblad verscheen eerst in februari 1941.

Waarom niet eerlijk toegeven dat het socialistische verzet maar langzaam is ontstaan?

Vele mandatarissen hadden een afwachtende houding aangenomen, wat enigszins te begrijpen valt, doch dat lag niet in

de aard van Hendrik de Man, die in alle omstandigheden zijn verantwoordelijkheid wilde opnemen.

Het is dan ook pas op 27 maart 1942 dat een Nationaal Bureau kon worden gevormd onder het voorzitterschap van Achille Delattre en later van Achiel Van Acker en waarvan de meeste socialistische leiders deel uitmaakten, zoals Major, Anseele, De Keuleneir enz., dus ook diegenen die De Man waren gevolgd.

Hij bood weerstand op zijn manier

Men kan zich de vraag stellen waarom Hendrik de Man niet hetzelfde heeft gedaan, toen hij bemerkte dat met de Duitsers geen land te bezeilen viel?

Hij had immers op die jongerenbijeenkomst van 16 februari 1941 gezegd dat de oorlog onbeslist was, de Duitsers een bezettingspolitiek voerden en hun medestanders (VNV-Rex) begunstigden.

Hij had in dezelfde toespraak toegegeven dat een eenheidsbeweging - waartoe hij in zijn manifest had opgeroepen - onder de bezetting niet mogelijk was - en zo mogelijk - niet wenselijk zou zijn.

De beslissingen van de Duitsers in verband met de toekomst van het land waren op dat ogenblik voor hem van nul en generlei waarde meer.

Maar toch wilde hij - zonder voor de Duitsers te buigen - met open vizier verder blijven strijden om te beletten dat het VNV de macht zou grijpen, wat duidelijk de bedoeling was.

Dat legt ook uit waarom hij in zijn laatste toespraken in april 1941 te Antwerpen en Charleroi - nog steeds om het VNV te dwarsbomen - opkwam voor een federale indeling van het land binnen het kader van de Belgische Staat.

Hij zou - zo lang het nog kon - zijn standpunten blijven verdedigen. Lang zou het niet meer duren: hij kreeg spreekverbod, moest de publikatie van *Le Travail* stopzetten en werd door generaal von Craushaar officieel ervan in kennis gesteld dat hem alle politieke activiteiten verboden werden.

Hij werd ook, samen met de andere professoren van de Brusselse universiteit (ULB) ontslagen, zodat hij, totaal aan

de kant gezet, geen andere keuze had dan uit te wijken.

Onderduiken in eigen land en mee het socialistische verzet organiseren, was niet meer mogelijk.

De kloof tussen hem en de Londenaars was te groot om te worden overbrugd. Ook de anderen - diegenen die hem eerst hadden gesteund - hadden zich van hem afgekeerd om met een zuivere lei te beginnen ...

Alleen Herman Vos - die zich ook bij de clandestiene beweging had gevoegd - nam een moediger houding aan. Hij schreef op 21 februari 1941 aan Hendrik de Man: *"Wij kunnen in een bepaald opzicht van mening verschillen, maar het ergert me vreselijk wanneer ik de dwaasheden hoor, die men van zekere zijde over u verkoopt. Het kan zijn dat wat men vertelt over deze of gene van uw handelingen mij problematisch voorkomt, maar uw bedoelingen met het initiale opzet lijken mij zo duidelijk, dat ik niet begrijp hoe sommigen aan de zuiverheid daarvan kunnen twijfelen"*.

Herman Vos was een grootmoedig man, die besepte dat men op een verschillende wijze zijn land kon dienen.

Hendrik de Man wilde ook om principiële redenen niet in de clandestiniteit gaan.

Hij was in 1914-1918 oorlogsvrijwilliger geweest en van oordeel dat een oorlog door militairen wordt uitgevochten en niet door burgers. Hij hield zich aan de internationale verdragen ter zake, ook al werden die door de vijand niet gerespecteerd.

"Wanneer men voor het recht strijdt", betoogde hij, *"begint men met het zelf te verkrachten"*. Zijn weigering berustte dus op ethische gronden.

Bovendien vreesde hij een escalatie van het geweld, van wraak en weerwraak, waarvan onschuldige burgers het slachtoffer zouden worden.

Bovendien voorspelde hij dat het gewapende verzet van burgers ook na de oorlog schering en inslag zou blijven. Het zou een ingeburgerde gewoonte worden aanslagen te plegen voor politieke doeleinden en hierdoor zou ook in vreedstijd het terrorisme worden aangewakkerd.

Wie de geschiedenis van de voorbije 50 jaar nagaat, kan niet zeggen dat hij ongelijk heeft gehad.

Of Hendrik de Man tijdens de oorlog geen verzetsdaden heeft gesteld, is een andere zaak.

Was er geen moed nodig om de Duitse censuur te negeren?

Om zich openlijk tegen de plannen van Staf De Clercq, Jef Vandewiele en Léon Degrelle te verzetten?

Hendrik de Man is tijdens de oorlog - en met medeweten van de Koning - te Parijs de Duitse ambassadeur Otto Abetz een rapport gaan overhandigen over de schrijnende toestanden waarin de Belgische bevolking zich bevond en waarin hij de fouten van de bezetter aan de kaak stelde: de slechte bevoorradings door plundering van onze voorraden, de ongelijke behandeling van de krijgsgevangenen (Walen werden in Duitsland gehouden) en de nefaste rol van het VNV.

Er staat letterlijk in dit document: *"Jamais la Belgique n'a connu de régime plus ploutocratique et moins social"*.

Dat rapport werd naar het hoofdkwartier te Berlijn gestuurd, met alle mogelijke gevolgen vanden voor de auteur. Was dit soms geen daad van verzet?

Hetzelfde geldt voor zijn openlijke breuk met de Unie, de open brief waarin hij stelde dat de vakbond nooit de zijde van het oorlogvoerende Duitsland mocht kiezen. Voor dit alles was tijdens de bezetting een flinke dosis moed nodig.

Er zijn ook nog feiten die minder bekend zijn: Hendrik de Man had op 23 april 1942 te Parijs in het bos van Villofray een contact met de sociaal-democraat Carlo Mierendorff, die hem op de hoogte bracht van de geplande aanslag op Hitler en die hem verzocht na te denken over de reorganisatie van de economie in het Duitsland dat van Hitler zou bevrijd zijn.

Jacques de Launay - die tijdens de oorlog de verbindingsagent was tussen het Belgische Onafhankelijkheidsfront (F.I.) en de Franse partizanen - schreef in zijn boek *La Belgique à l'heure allemande*: *"Op 23 april 1942 heeft Hendrik de Man dus de stap gezet: hij is met beide voeten in de anti-Duitse weerstand getreden"*.

Dezelfde auteur wijst op de goede contacten van Hendrik de Man met de Franse weerstand, waarvoor hij soms als gids

diende in de bergen van de Haute-Savoie, meer bepaald op het beruchte plateau de Glières, waar een harde strijd werd geleverd.

Waarom - vraagt de Launay zich af - heeft Hendrik de Man zich nooit beroepen op zijn verzetsdaden van 1942-1944? En hij voegt eraan toe: vele weerstanders hebben voor activiteiten die oneindig minder duidelijk waren, prebenden (= functies waaraan hoge inkomsten verbonden zijn) geoogst.

Geen eerlijk vonnis

Al met al werd Hendrik de Man in 1946 door de Krijgsraad veroordeeld om "*als militair met kwaadwillig opzet de doeleinden van de vijand te hebben gediend*".

In het Parlement hadden enkele Waalse socialisten op een snelle behandeling van de zaak aangedrongen.

De regering in Londen had hem ook al veroordeeld en dit via de BBC laten weten, wat dus duidelijk een politieke inmenging was, waardoor de rechters werden beïnvloed, wat in strijd is met het principe van de scheiding der machten.

Ook kan men zich afvragen of hij wel "*als militair*" kon worden veroordeeld, vermits hij op het ogenblik van de feiten, die hem werden aangewreven, geen militair meer was: hij was op 10 juni 1940 als reserve-officier gedemobiliseerd en de eerste daad die hem ten laste werd gelegd, gebeurde op 28 juni 1940.

De Man vroeg om voor een burgerlijke rechtbank te mogen verschijnen. Hij zou naar België teruggekeerd zijn, indien hij op een eerlijk proces kon rekenen.

Wilde men echter wel dat hij die zoveel wist, terugkwam?

Vermelden we even het geval van de auditeur-generaal die de vervolging tegen Hendrik de Man heeft geleid: Walter Ganshof van der Meersch.

Deze werd, op aanstichten van het VNV, in 1940 door de Duitsers in de gevangenis van Sint-Gillis opgesloten.

Hendrik de Man heeft toen al het mogelijke gedaan om hem vrij te krijgen.

Diezelfde Ganshof van der Meersch stuurde hem op 27 december 1940 een brief om hem te zeggen dat hij "*hem diep*

dankbaar is en nooit zal vergeten wat hij voor hem gedaan heeft".

In 1940 was hij in zijn ogen zeker geen verrader, na de oorlog wel ...

Is er eerherstel voor Hendrik de Man mogelijk?

Een aantal bekende figuren hebben na de oorlog getracht het proces te doen herzien (onder hen de Nederlandse dichteres Henriëtte Roland Holst, de Franse filosoof Alain, de door de nazi's vervolgte theoloog Karl Barth, de Engelse publicist G.D.H. Cole, de Belgische architect Henri Van de Velde, de graficus Frans Masereel).

Een herziening van het vonnis was echter een uiterst moeilijke procedure. In de naoorlogse periode, waar het opbod aan patriottisme schering en inslag was, bleef men hem als een inciviek beschouwen.

Het was de enige manier om hem te kunnen doodzwijgen.

Vooraf voor de Waalse socialisten moest alles wat aan De Man herinnerde, worden uitgeveegd. Op het "congres van de overwinning" (juni 1945) werd teruggегреpen naar Emile Vanderfelde en het Charter van Quaregnon. Voor vele Vlamingen die een open socialisme wilden, was dit een teleurstelling.

Na al wat gebeurd is, kan men zich de vraag stellen of Hendrik de Man dan toch niet de toestand in 1940 verkeerd heeft ingeschat?

De historicus Léo Picard heeft in zijn boek *De geschiedenis van de Arbeidersbeweging in België* deze vraag gesteld en naar mijn gevoel ook duidelijk beantwoord: *"Men kan dit later gemakkelijk zeggen"*, schrijft hij, *"maar later was op het moment der beslissing nog niet bekend"*. Picard voegde eraan toe: *"Tot een werkelijke collaboratie is het bij hem nooit gekomen, maar hij vreesde geen contact met de bezettende overheid, omdat hij meende daardoor de belangen van de gemeenschap te dienen"*.

Deze conclusie kunnen we volledig onderschrijven.

Trouwens, Hendrik de Man wist dat hij zich vergist had.

Hij erkende zelfs in één van zijn laatste boeken dat hij in zijn leven een aantal dwaasheden had begaan.

Maar aan zijn goede trouw kan niet worden getwijfeld.

Tegen de filosoof Alain zei hij kort vóór het uitbreken van de oorlog: *"Gij hebt genoeg aan politiek gedaan om te weten hoe gemakkelijk men zich daarbij vergissen kan. Doch als ge uzelf, noch anderen bedriegen wilt, houd dan één ding voor ogen: vergeet de mensen niet!"*.

En dat heeft hij ook niet gedaan: met zijn nooit berustende karakter, zijn onbaatzuchtigheid, zijn drang naar gerechtigheid kon hij niet blijven stilzitten.

De Man had op 10 oktober 1944 bij zijn vroegere vriend Paul-Henri Spaak erop aangedrongen dat hij een rechtvaardig proces zou krijgen waarop hij zich openlijk kon verdedigen.

Spaak, die toen Minister van Buitenlandse Zaken was, heeft toen via een Zwitserse collega laten weten dat hij niets kon doen ...

De Man is dus bij verstek veroordeeld geworden, omdat zijn proces niet in normale omstandigheden kon plaatsgrijpen. Het was enigszins te begrijpen: het land was politiek diep verdeeld over de koningskwestie en het lag voor de hand dat Hendrik de Man de kroon niet kon of mocht ontbloten.

Kon hij zeggen dat de Koning hem had aangemoedigd, hem met verschillende opdrachten had belast en zelfs zijn medewerking had verleend aan de opstelling van zijn manifest?

Ook zou hij op zijn proces bepaalde mensen in opspraak kunnen brengen hebben die men liever buiten schot wilde houden: socialisten die hem hadden gesteund, mensen van het ACV zoals Gust Cool, die ook tot de Unie waren toegetreden, mensen die een dubbele rol aan het Hof hadden gespeeld, zoals graaf Capelle, politici zoals graaf Lippens, industriëlen zoals de Launoit van Ougrée-Marihaye ...

Zijn rechters waren militairen die van het politieke gebeuren niets afwisten, die niet eens het verschil kenden tussen een "eenheidspartij" zoals die in Duitsland bestond en een "eenheidsvakbond" zoals in Engeland.

Om dan nog te zwijgen van de valse getuigenissen, zoals die van de socialistische volksvertegenwoordiger Achilles Delattre, die ging vertellen dat Hendrik de Man naar Berlijn was gereisd om te vragen dat Dr. Voss van de Dienststelle

Hellwig naar België zou komen om de oprichting van de UHGA voor te bereiden, terwijl De Man tijdens de hele oorlog geen stap in Duitsland heeft gezet en Dr. Voss niet eens kende.

Kortom, Hendrik de Man heeft om allerlei redenen geen eerlijk proces gekregen.

Het heeft van hem een banneling gemaakt en hem gebrood-roofd (zijn boeken werden samen met pornografische publikaties op de lijsten van de censuur gezet).

Hij leefde in armoede in Zwitserland, praktisch aangewezen op de steun van enkele vrienden.

Daar kwam hij in 1953 samen met zijn echtgenote om het leven, toen de kleine Toppolino die hij van een vriend had gekregen, onder een trein terechtkwam.

Wat hij deed, deed hij om der mensen wille.

Daarom moeten we de moed hebben, zoals Jean Jaurès zei, naar de waarheid te zoeken en ze uit te spreken.

Het is daarom dat ik op de jongste vergadering van de Vereniging voor de Studie van het Werk van Hendrik de Man heb voorgesteld om een colloquium te wijden aan zijn oorlogsverleden, waarop verschillende historici zouden worden uitgenodigd.

Dat kan misschien een eerste stap zijn naar het morele eerherstel van een man die zijn land trouw gediend heeft en door zijn werk de arbeidersbeweging onschatbare diensten heeft bewezen.

Wij zijn dat aan zijn nagedachtenis verschuldigd.

Résumé - Réhabilitation pour Henri de Man?

C'est la première fois que l'orateur aborde publiquement l'attitude d'Henri de Man pendant la guerre. Toutefois, en 1959 déjà, alors secrétaire de rédaction de De Nieuwe Weg, la revue des jeunes socialistes, il exprimait ses doutes à propos de l'accusation de "trahison" formulée par le Parti socialiste belge de l'époque. En dépit de l'entêtement du bureau du parti, de nombreux socialistes ont fait part de leur sympathie à l'auteur et l'ont encouragé à briser la "conspiration du silence" autour d'Henri de Man dont les idées l'ont au demeurant souvent guidé dans ses éditoriaux de l'hebdomadaire Voor Allen et du journal Vooruit.

Beaucoup de choses se sont passées entre-temps, comme la réédition de ses oeuvres par la Standaard Wetenschappelijke Uitgeverij et la création en 1973 à Genève de l'Association pour l'étude de l'oeuvre d'Henri de Man qui compte des membres dans les principaux pays de l'Europe. Qui plus est, la nouvelle génération de socialistes n'hésite pas à se référer aux ouvrages d'Henri de Man.

Le tabou qui pèse sur lui subsiste néanmoins et empêche la diffusion de ses idées qui restent pourtant d'actualité (économie mixte, socialisme éthique, regroupement politique, structures étatiques plus efficaces, lutte contre le nationalisme, pacifisme intégral, contrôle des armes nucléaires, résistance au déclin culturel, au mode de vie américain et aux abus de la publicité). Il ne s'agit donc pas seulement de l'homme du passé, mais aussi du socialisme vivant.

L'orateur se propose de démontrer, à l'aide de faits et de témoignages vérifiables, l'injustice commise à l'égard d'un penseur original, dont l'héritage intellectuel reste hypothéqué par un jugement boiteux et un verdict insensé.

Les accusations portées contre de Man touchent principalement son Manifeste du 28 juin 1940. Il aurait dissout le parti ouvrier belge, choisi le camp de l'Allemagne nazie, tenté de former un gouvernement autoritaire et renié la démocratie parlementaire. On lui impute également la création de l'Union des Travailleurs manuels et intellectuels, le syndicat unique qui aurait servi les intérêts allemands.

En 1946, le Conseil de guerre le condamna par contumace à une détention extraordinaire de 20 ans et à une amende de dix millions de francs belges, "pour, étant militaire, avoir méchamment servi la politique ou les desseins de l'ennemi". Par la suite, une nouvelle peine de deux 2 ans de détention sanctionna la diffusion en Belgique de ses mémoires, Cavalier seul.

Ce que l'on connaît beaucoup moins, c'est son exclusion du parti, décidée à Limoges le 31 mai. Comme elle ne pouvait se fonder sur le Manifeste du 28 juin 1940, elle semble bien avoir été motivée par sa présence aux côtés du Roi pendant la Campagne des dix-huit jours et par son rôle lors de la capitulation. Or, après la défaite de la France, de nombreux responsables socialistes se ravisèrent et présentèrent leurs excuses au Roi en exprimant leur volonté de collaborer à la reconstruction du pays.

Tout compte fait , la capitulation ne servit que de prétexte à une exclusion dont les vraies raisons sont bien plus profondes. Contrairement aux simples militants, les dirigeants socialistes, surtout du côté wallon, voulaient se débarrasser d'un président flamand.

Il s'agissait en fait d'un règlement de comptes politique qui s'inspirait d'événements survenus avant la guerre. Le Plan du Travail avait soulevé un grand enthousiasme dans la classe ouvrière et la popularité d'Henri de Man suscitait une certaine jalousie chez les autres dirigeants. Les tenants de la lutte des classes acceptaient certes les mesures pratiques du Plan, mais ne reconnaissaient pas sa portée idéologique. Après avoir joué un rôle actif dans la propagande du Plan, les jeunes se sentirent trompés par l'entrée d'Henri de Man dans le gouvernement Van Zeeland. Par ailleurs, de Man était hostile au cumul de fonctions, ce qui inquiétait de nombreux mandataires. Dans "l'affaire de Burgos", de Man, tout comme d'autres ministres socialistes, marqua son accord sur l'envoi d'un représentant consulaire auprès du gouvernement nationaliste espagnol, sans cesser pour autant de défendre le camp républicain. De même, il se prononça en faveur de la politique d'indépendance et de neutralité qui, quoique approuvée par l'ensemble du P.O.B., fut sabotée par la presse francophone. C'est dans le cadre de cette politique qu'il entreprit une mission de paix à la demande de Léopold III. Ses rapports de confiance avec le Roi étaient mal vus par la direction du parti. Après la mobilisation de 1939 il osa paraître en uniforme d'officier alors qu'il avait succédé à Emile Vandervelde à la présidence du parti. Il ne fallait pas davantage pour provoquer des réactions.

De 1934 à 1940 la Belgique ne connut pas moins de vingt-deux crises gouvernementales. Déçu par l'impuissance parlementaire , Henri de Man préféra se vouer à des problèmes pratiques , tel que l'amélioration de la vie des soldats. L'échec final du Plan et l'opposition des dirigeants wallons à sa personne achevèrent de le désillusionner. Il n'avait cependant pas fini de payer chèrement ses bons rapports avec le Roi. Celui-ci, après la guerre, ne fit aucun geste en sa faveur. Ce ne fut qu'en 1979, plus de vingt-cinq ans après la mort d'Henri de Man, que Léopold fit savoir en quelle estime il le tenait.

Tandis que la plupart des mandataires socialistes s'enfuyaient devant l'invasion allemande de 1940, de Man préféra rester en Belgique et partager le sort du peuple. Tout au long de la Campagne des 18 jours, il prêta son concours au Roi. Après la capitulation, il se rendit immédiatement au siège du parti afin de mettre en sûreté les drapeaux et détruire des documents délicats laissés à l'abandon.

Il faut se rappeler l'atmosphère de l'été 1940. La population fut d'abord soulagée par la correction des troupes allemandes et une occupation beaucoup moins dure que ce que l'on avait appréhendé. Elle éprouvait du mépris pour la classe politique qui s'était enfuie et manifestait son enthousiasme pour le Roi. Au plan international seule la Grande-Bretagne poursuivait la guerre contre l'Allemagne et l'on s'attendait à une paix de compromis. Réfugié en France, le gouvernement belge ne savait trop à quel saint se vouer.

C'est pendant cette période que se placent les activités reprochées à Henri de Man. Certains témoins ont prétendu que le Roi aurait eu l'intention de le charger de former un nouveau gouvernement. Le principal reproche visait cependant le Manifeste du 28 juin 1940 dont la publication aurait été autorisée par l'occupant et par lequel de Man aurait dissout le P.O.B. Or les autorités d'occupation n'en approuvaient pas du tout le contenu. On peut d'ailleurs se demander également si un homme exclu du parti depuis le 31 mai avait encore le pouvoir de le dissoudre et surtout comment il aurait pu dissoudre un parti qui n'existait plus. En effet le commandant militaire, le général von Falkenhausen, avait interdit les partis traditionnels et mis fin à leur existence. En déclarant que le rôle politique du Parti ouvrier était terminé, de Man ne faisait donc que reconnaître un état de fait. L'essentiel du Manifeste résidait dans le conseil de continuer "l'activité économique de nos oeuvres"; par une politique du moindre mal, il s'agissait de sauver ce qui pouvait encore être sauvé. De Man conseillait également d'accepter le fait de la victoire allemande et de ne pas résister à l'occupant, un point de vue alors partagé par le gouvernement en exil.

Il est regrettable que certains socialistes persistent à dénaturer le sens du Manifeste. Arthur Haulot, ancien commissaire général du tourisme déclarait l'an dernier que de Man avait écrit que la victoire allemande ouvrait la voie à l'émancipation des classes laborieuses. De même Nic Bal, ancien directeur des programmes de la BRTN, soutenait qu'il avait considéré cette victoire comme une délivrance. Or, s'il est vrai que de Man ne croyait plus à la démocratie parlementaire devenu ploutocratique, jamais il ne se rallia à l'Allemagne nazie, ce qui aurait été en totale contradiction avec son adhésion à la neutralité. N'oublions pas au demeurant que le Plan du Travail était une mise en garde contre le péril nazi.

De Man considérait certes la victoire allemande comme acquise en 1940. Il ne fut pas le seul à le penser. La priorité, à ses yeux, était d'améliorer le sort de la population. Il refusait de céder au découragement et n'excluait pas que le national-socialisme finirait par perdre de son agressivité. Toute action politique étant impossible, il fallait néanmoins contrecarrer les ambitions antibelges du V.N.V. (nationalistes flamands) et de Rex (mouvement d'extrême-droite de Léon Degrelle), sauvegarder l'intégrité territoriale de la Belgique et protéger les ouvriers de l'arbitraire patronal. C'est la raison pour laquelle de Man contribua à la fondation de l'U.T.M.I. qui devait regrouper les syndicats traditionnels, à l'exclusion de l'"Arbeidsfront", une organisation V.N.V. Contrairement à d'autres dirigeants syndicaux qui quittèrent l'U.T.M.I. avant le 1er avril 1942 (date à laquelle Edgar Delvo fut nommé à sa tête sur ordre des Allemands), de Man ne fut pas exempté de ce chef d'accusation, bien qu'il eût déjà à cette date rompu tout lien avec le syndicat unique où il n'avait d'ailleurs jamais exercé une quelconque fonction.

Après la guerre, certains cercles socialistes belges prétendirent que de Man avait mené seul son action. Le sénateur socialiste Jules Roland estimait au contraire que peu

de mandataires avaient été en désaccord avec lui. Ainsi, Achille Van Acker (Bruges) et Robert de Taevernier (Menen), parmi les rares membres du bureau restés en Belgique, approuvèrent ses positions en 1940. Le premier nommé signa le 19 août 1940 un manifeste syndical en faveur d'un nouvel ordre européen et un front uni des travailleurs. Plusieurs responsables syndicaux socialistes adhérèrent à l'U.T.M.I. Même un Louis Major se mit en rapport avec de Man. Le 21 septembre 1941, le syndicaliste liégeois André Renard lui adressa un télégramme pour le remercier de son action et lui exprimer ses regrets pour la disparition du journal *Le Travail*. Tout comme plusieurs autres hommes politiques, Edward Anseele lui rendit régulièrement visite en 1940. Après la guerre, il l'invita à rédiger un texte de défense de leur attitude et de celle du Roi. Paul-Henri Spaak approuva lui aussi le Manifeste et la tactique adoptée par de Man. Le 24 août 1940 Jos Van Eynde s'adressa à lui de Man en vue de créer un nouvel hebdomadaire avec l'autorisation des Allemands. En 1978, il déclara, à l'hebdomadaire *Vrij Nederland* qu'il avait toujours été "demaniste". Bref, nombreux furent les responsables investis de fonctions importantes après la guerre qui avaient suivi ou approuvé de Man en 1940.

Ce fut seulement à la fin de l'été 1940 qu'un tournant radical s'amorça dans l'opinion publique. Le régime d'occupation se durcissait. Contre toute attente l'Angleterre tenait le coup. Le gouvernement Pierlot était arrivé à Londres. Malgré tout, la résistance socialiste et l'opposition à de Man ne se mirent que lentement en place et se manifestèrent surtout du côté wallon. Ce n'est que le 27 mars 1942 qu'un nouveau bureau national fut créé. Il comprenait plusieurs membres qui avaient précédemment suivi Henri de Man.

Pourquoi celui-ci n'en fit-il pas autant? Il préféra poursuivre son action en faveur des intérêts belges et contre les projets du V.N.V. Mais l'occupant lui interdit bientôt de parler en public, fit obstacle à la publication du journal *Le Travail* et l'amena finalement à mettre fin à toutes ses activités, y compris son enseignement à l'Université après la révocation qui le sanctionna avec la plupart de ces collègues. A l'exception de Herman Vos, les résistants socialistes lui tournèrent le dos. Une participation à la résistance n'allait pas de soi. De plus, l'usage des armes et de la violence était contraire à ses convictions. Il ne lui resta finalement que l'exil volontaire.

Il n'y avait pas qu'une seule façon de servir son pays pendant la guerre et il fallait aussi du courage pour ignorer la censure allemande ou s'opposer aux desseins d'un Staf De Clercq, d'un Jef Vandewiele ou d'un Léon Degrelle. Dans un rapport à Otto Abetz où il critiquait vertement les fautes de l'occupant, de Man écrivait que "jamais la Belgique (n'avait) connu de régime plus ploutocratique et moins social". Et c'est par une lettre ouverte qu'il rompit avec l'U.T.M.I et dénonça l'ingérence allemande qui mettait l'organisation syndicale en demeure de s'identifier à la cause de l'Allemagne en guerre. Le 23 avril 1942 Henri de Man eut un entretien à Paris avec Carlo Mierendorff qui le mit au courant de la conspiration contre Hitler. L'historien Jacques de Launay en conclut que,

ce jour-là, de Man était entré de plein pied dans la résistance antiallemande.

Le jugement de 1946 fut prononcé après plusieurs interventions de socialistes wallons au Parlement pour faire accélérer la procédure. Le gouvernement belge à Londres l'avait lui aussi condamné par avance. Plus curieux est le cas de l'auditeur général, Walter Ganshof van der Meersch, chargé de le poursuivre en justice, alors qu'il ne le considérait certainement pas comme un traître en décembre 1940 lorsqu'il le remerciait des démarches que de Man avait entreprises pour le faire sortir de prison où il avait été enfermé à l'instigation du V.N.V. Plusieurs personnalités de renom international de-mandèrent en vain la révision du procès. Le climat de l'après-guerre n'était pas propice à une approche sereine. Les socialistes eux-mêmes, surtout les Wallons, souhaitaient effacer tout ce qui rappelait Henri de Man dans le mouvement.

Il est facile de dire après coup que de Man a mal évalué la situation en 1940 et qu'il a commis des erreurs, comme il l'a lui-même admis. Mais sa loyauté envers les intérêts exclusivement belges qu'il a défendus ne saurait être mise en doute. Son procès ne s'est pas déroulé dans des conditions normales. Le pays était gravement divisé sur la question royale. Un examen objectif des faits aurait mis en évidence les liens d'Henri de Man avec Léopold III et compromis un certain nombre de notables socialistes. Il fut jugé par des militaires qui ne comprenaient rien à la politique et qui firent fond sur des témoignages douteux quand ils n'étaient pas carrément faux. Le procès qui le condamna à l'exil, à la pauvreté et au silence ne fut pas un procès honnête.

Si l'on a le courage de rechercher et de dire la vérité, conclut l'orateur, il faut aussi avoir celui de penser à la réhabilitation morale d'Henri de Man.

HENDRIK DE MAN, PLAN VAN DE ARBEID EN JAN TINBERGEN

Bij het bekendworden van het overlijden van Jan Tinbergen, 91 jaar oud, op 9 juni 1994, moeten ook in België herinneringen opgekomen zijn aan de tijd van de Plannen van de Arbeid. Hendrik de Man en Jan Tinbergen hebben beide daarin een karakteristieke rol gespeeld. En de vragen van "verwantschap" of "beïnvloeding" van deze twee grote geesten kunnen met enige exactheid beantwoord worden.

x x x

In de voorgeschiedenis hiervan valt ons op dat Tinbergen veel later nog eens getuigde hoe hij in zijn studententijd al beïnvloed was door de ideeën van Hendrik de Man, vooral uit de *Psychologie van het Socialisme*. "*Zijn concepties hebben mij toen, als alternatief voor en aanvulling op het marxisme, sterk beziggehouden*". Ik denk dat het "praktische" van dit niet-abstracte denken ("*lange discussies over stelsels van wereldbeschouwing zijn aan mij niet besteed*", zei hij me eens), het ethisch voluntarisme ("*er iets aan willen doen!*") en de voorgestane sobere levensstijl (die hij zelf zo sterk praktiseerde) hem toen al aangetrokken hebben. Nog in 1985 zullen wij soortgelijke appreciaties lezen in zijn bijdrage tot *Hendrik de Man, een portret*.

x x x

Tinbergen, in een leraarsgezin geboren in 1903, studeerde in Leiden wis- en natuurkunde (1922-1926), waar vooral prof.

* Adriaan M. van Peski est ancien Président de notre Association et fait toujours partie du Comité.

Ehrenfest hem inspireerde; hij promoveerde in 1929 op een thesis *Minimumproblemen in de natuurkunde en de economie*.

Reeds in deze titel zien we het begin van zijn wending naar een toepassing van wiskundige methoden in de economie. Deze wending was beïnvloed door zijn ervaringen met de slechte toestand van de Leidse arbeidersbevolking. Hij koos toen al voor de SDAP en was toegewijd lid van de socialistische jeugd, de AJC.

x x x

Na zijn studietijd besloot hij, overtuigd pacifist, militaire dienst te weigeren. Gelukkig werd hij toen voor vervangende dienstplicht geplaatst bij het Centraal Bureau voor de Statistiek in Den Haag. Dat was "de kat op het spek binden", wat men noemt! Met fabuleuze ijver en snelheid zien we hem dan groeien tot specialist in de statistiek en de grondslagen der toen nieuwe econometrie. Reeds in 1933 wordt hij daarin hoogleraar te Rotterdam, wat hij zou blijven tot 1973! (De leeropdracht was inmiddels uitgebreid met "*Ontwikkelingsprogrammering*").

Gezien deze belangstelling verwondert het ons enigszins dat ik van een persoonlijke ontmoeting met Hendrik de Man nooit vernomen heb. Op het internationale congres over sociale en economische planning, Amsterdam 1931, was Hendrik de Man aanwezig, maar Jan Tinbergen vond er geen tijd voor, zoals zijn biograaf A. Jolink vermoedt.

Hendrik de Man was toen in Nederland eigenlijk alleen bij jeugd, studenten, intellectuelen en religieus-socialisten invloedrijk; in maart 1932 sprak hij op het congres van de Sociaal-Democratische Studenten Clubs.

Slechts één "ontmoeting" heeft schrijver dezes met veel vreugde meegemaakt; het echtpaar Tinbergen was op dinsdag 29 oktober 1985 aanwezig bij de opening van de tentoonstelling in Antwerpen, ter gelegenheid van het honderdste geboortjaar van Hendrik de Man; zij genoten er zeer van.

x x x

De grote crisis was uitgebroken. Ook België en Nederland kregen er zwaar van te lijden. En onze oudere lezers zullen de geschiedenis nog kennen: hoe inzichtloos en machteloos de regeringspolitiek, maar ook de linkse partijen en de vakbeweging in beide landen als verlamd toekeken, en de bevolking geen enkel perspectief wisten te bieden behalve "afwachten" en "bezuinigen".

x x x

Was in België de doorbraak in de hoogste mate te danken aan inzicht en inzet van Hendrik de Man, in Nederland kan eigenlijk alleen ir. Hein Vos (1903-1972) daarmee vergeleken worden.

Voorheen nog niet prominent in de partij, had hij de aandacht weten te trekken door studies over werkverruiming en bezielende pleidooien voor een Nederlands Plan. Opmerkelijk was deze gouden greep (om Vos tot directeur van het Wetenschappelijk Bureau te benoemen) door een partijleiding, die toen nog bepaald niet warm liep voor de plangedachte (in Amsterdam, 1931, namen geen SDAP'ers deel).

Reeds bij de voorbereiding betrok Vos zijn vriend Jan Tinbergen (zij kenden elkaar uit de Sociaal-Democratische Studenten Club). Voor nauwkeurig, mathematisch onderbouwde uitwerking onder gebruikmaking van nieuwe conjunctuurtheorie had Vos, die zelf niet primair econoom was, de ideale partner gevonden.

x x x

Het partijbestuur was verrast door de aanloop en de presentatie van het Belgische Plan (Kerstmis 1933). En toen het in tekst verscheen, zetten velen hun stekels op. "Absoluut ongeschikt voor Hollandsche verhoudingen" (Albarda, Vliegen). Reeds eerder was Albarda's reactie negatief geweest op het artikel *Over Economie en Werkverruiming*, dat Jan Tinbergen in de *Socialistische Gids* in 1933 had gepubliceerd. Tinbergen bleek ook inspiratie te vinden in Engeland (Brailsford, Cole),

maar dat lag toen buiten het gezichtsveld van meer traditionele socialistten.

Maar men moest wel iets, gedwongen door de nood der massa's. De werkloosheidscijfers liepen op van 270 000 tot 415 000, onder het starre regeringsbeleid. Zo besloot het partijbureau tot oprichting van een *Wetenschappelijk Bureau* in april 1934, vooral bedoeld om een antwoord op de crisis te vinden ... en de meesten dachten nog : door het punt "socialisatie" uit te werken!

Vooraf de oudere leiders waren namelijk nog vol van het herziene socialisatierapport uit 1933. Op grond daarvan zei het partijbureau, met zeldzame verblinde hoogmoed, dat "*de Belgen op dit gebied bij ons 14 jaar achter zijn*".

Achteraf zien we gemakkelijk: zó zou men natuurlijk nooit uit de stagnatie komen: socialisatie maakte geen schijn van kans bij de electorale verhoudingen van toen; en het punt enthousiasmeerde de massa hoegenaamd niet ; en "het proletariaat" groeide niet meer. En zo zou de electorale situatie niet verbeteren en bleef de socialisatie een kansloze droom.

Het was ook volgens Jan Tinbergen niet opportuun (en let nu op het economische argument): "*Dat vond ik toen een beetje dwaas ... Het probleem was nu eenmaal gebrek aan afzet: dacht de SDAP-voorzitter dat die er wel zou komen, als de bedrijven maar van eigenaar veranderden?*".

x x x

Toen Vos in juli 1934 tot directeur van het Wetenschappelijk Bureau benoemd werd, zag hij al heel andere gedachten voor zich. Een echt samenhangend Plan; wel anders dan het Belgische, maar verwant.

Snel ging hij te werk. Met een curatorium van hoogbegaafde medewerkers, onder wie Jan Tinbergen spoedig zou excelleren.

Evenals Hendrik de Man had ook Jan Tinbergen wel te vechten tegen ouderen, die zeker niet voetstoots met de nieuwe ideeën meegingen; maar door overtuiging en deskundigheid overwon hij in de partij de meeste tegenstand. Gelukkig maar

dat de planist prof. J. van Gelderen enige invloed op Albarda had; verder aanvaardde die alleen uit propagandamotieven het Plan (typerend is dat de eerste socialisten die in Nederland minister mochten worden, in 1939, juist Albarda en Van den Tempel waren - mensen die het Plan slecht begrepen en sterk tegengewerkt hadden!).

x x x

Buiten de partij was het nog veel erger. Medewerker G. Nederhorst schreef nog in 1978: *"Het is verbazingwekkend nu nog eens over te lezen hoe beneden de maat deze kritiek op moderne stromingen in het wetenschappelijk denken wel geweest is"*. En Jan Tinbergen over *"een algemeen geacht man als prof. Van Embden"*, die zó schreef dat *"een jong econoompje als ik meteen daaruit kon opmaken dat hij niet op de hoogte was van de ontwikkelingen rond Keynes; dat hij blijkbaar gewoon de literatuur niet volgde"*. Het was nog de generatie van de "praat-economie" die het hem lastig maakte. Kenmerkend was dit: Jan Tinbergen kende reeds de "multiplier" van Kahn (*"dat je met betrekkelijk geringe financiële injecties een zichzelf vermenigvuldigend effect op de inkomens kunt sorteren"*) en de hoofdzaken van Keynes, al vóór de publikatie in 1938 van diens grote boek.

x x x

In oktober 1935 werd het Nederlandse Plan gelanceerd. De hoofddelen zijn bekend: a) een crisisplan, onder andere door 3 x 200 miljoen gulden voor openbare werken in te zetten; de koopkracht van de laagstbetaalden én de secundaire koopkracht van anderen zouden een becijferbare opbloei teweegbrengen; b) een conjunctuur-beheersingsplan, onder andere door nationalisatie van (alleen!) de Nederlandsche Bank, anti-cyclische openbare werken- en belastingpolitiek, instelling van een centraal conjunctuurbureau; c) een structuurplan, ondermeer gerichte industrialisatie en ordening van een aantal bedrijfs-

takken. En: de relaties dezer onderdelen zorgvuldig gekwantificeerd!

Dat was nieuw tegenover het Belgische Plan. Ook was de beheersing van het bankwezen in Nederland niet zo nodig; zoals omgekeerd, België de versterkte industrialisatie niet zo nodig had. In hoofdzaak vond Tinbergen: "*Het Plan-de Man was een stuk luchtiger dan het degelijke stuk dat wij zouden publiceren*".

x x x

Zo werd het Plan in Utrecht gepresenteerd en onder toen originele massapsychologische rituelen aanvaard.

Het enthousiasme in de SDAP ebde na weinige jaren weg, omdat het Plan geen enkele kans kreeg. Van een doorbraak naar niet-socialistische groepen kwam niets. En de totale afwijzing door de regeringspartijen (christelijk en liberaal) was voorspelbaar, uit machtsmotieven én ondeskundigheid. (Slechts enkele intellectuelen, die na de oorlog tot de Partij van de Arbeid zouden toetreden, waren toen al positiever). Vooral die afwijzing, op slechte gronden, was toch wel deprimerend. Het zou voor Jan Tinbergen niet de laatste leerschool in het verwerken van teleurstellingen zijn.

x x x

Al in 1936 presenteerde hij het "model", waarbij de Nederlandse economie in een stelsel van 36 wiskundige vergelijkingen werd gevat (*An economic Policy for 1936*). Basis voor de naoorlogse "modellen", waarmee het Centraal Planbureau beroemd zou worden en in vele landen (vooral India) nagevolgd. Het werd een enorme factor voor de opbouw van Nederland na de oorlog. "Indicatieve planning" was het (want dwingende planning eist een totalitair bewind), om constructieve samenhang in de ontwikkeling te brengen.

x x x

Maar reeds riepen nieuwe taken. Van 1936 tot 1938 werkte Jan Tinbergen in dienst van de Volkenbond in Genève, voor een studie naar conjunctuurbewegingen, *Statistical Testing of Business Cycles*. In 1939 verscheen *Business Cycles in the United States of America, 1919-1932* (in 1959 gevolgd door *Business Cycles in the United Kingdom, 1870-1914*).

x x x

In de oorlogsjaren viel de sluiting van alle Nederlandse universiteiten, 1941-1945. Tinbergen bleef gelukkig buiten schot (zijn broer Nico, de specialist in diergedrag, ethologie, later eveneens Nobelprijswinnaar, zat lang in het gijzelaarskamp, vermoedelijk door een vergissing van de Duitsers).

Deze tijd werd benut onder andere voor het Centraal Bureau Statistiek, het schrijven van *Economische Bewegingsleer* en *International Economic Cooperation* en voorbereiding van het na de oorlog op te richten Planbureau.

x x x

Al in 1945 besloot de eerste naoorlogse regering (Schemerhorn-Drees, met Vos op Economische Zaken) tot oprichting van dit Centraal Planbureau, een der weinige zichtbare realisaties van het Plan. Jan Tinbergen werd meteen directeur en de voornaamste uitbouwer van deze instelling. Van 1945 tot 1955 bleef hij directeur en als zodanig adviseur van de Nederlandse regering.

Ook was het Planbureau een vruchtbare stageplaats voor buitenlandse economen, vaak in samenspel met het Institute of Social Studies in Den Haag. Via al deze leerlingen groeide reeds de basis voor Tinbergens invloed op de economische planning van vooral developing countries.

x x x

Een reis naar India gaf de laatste stoot tot verandering: vooral het zien van de grote armoede deed hem besluiten zich

voortaan op ontwikkelingseconomie te gaan werpen. Men vergelijkte dit met wat er gebeurde in Leiden rond 1924: toen bracht de aanblik van de armoedige bevolking hem tot socialisme en sociale richting van zijn studie - nu was datzelfde op wereldschaal aan de orde. Weer een besluit van het hart, van een rechtgeaard socialist.

Jaren van vele reizen volgden, intense studie en beleidsvergaderingen, ook in UNO-verband. Gasthoogleraarschappen, veelal op uitnodigingen van buitenlandse regeringen of Amerikaanse universiteiten. Wij stippen heel kort aan, wat een immens werk hij in deze jaren, snel werkend als altijd, tot stand bracht.

Al vanaf 1946 was hij betrokken bij de Cowles Commission, voor de "USA postwar planning". Ook daar bleek hij zijn medeleden vooruit. Hans Singer zei in 1994 dat men met Tinbergens model en "consensus" heel wat heilzamer uitgekomen zou zijn dan met de "American consensus".

Veel tijd besteedde hij in landen als India, Indonesië, Japan, enkel Latijns-Amerikaanse landen en natuurlijk de USA: adviseren, gastcolleges geven, vergaderen. Altijd in zijn sobere stijl, die in dat gezelschap wel eens verbazing wekte.

In 1962 verscheen *Shaping the World Economy*. Op de formuleringen voor het eerste ontwikkelingsdecennium, 1960-1970, had zijn denken al veel invloed. Voor het tweede ontwikkelingsdecennium, 1970-1980, was hij voorzitter van de "U.N. Commission on Development Planning" van 1965 tot 1975. (Deskundigen zeggen dat men het resultaat kon zien: veel preciesere berekeningen!).

In de drie grote rapporten uit die jaren (Pearson, Tinbergen, Brandt) is zijn hand zeer merkbaar. De doeleinden zijn vrij goed bereikt ondanks de oliecrises van 1973 en 1979.

Genoemd moet ook worden zijn decenniën lange studie van *Income Distribution* (in het Nederlands: *Redelijke inkomensverdeling*, 1946 - in het Engels verschenen in 1975), die ook in de ontwikkelingsdoeleinden voor hem sterk meespeelde. En zijn bemoeienis met de Verenigde Naties en hun "voting systems" die nu al in enkele gespecialiseerde organen toegepast worden (want 1 stem per land of per inwoner of per financiële

bijdrage is te grof!). Zijn laatste, posthume bijdrage in 1994 was gewijd aan de toekomst van de Verenigde Naties.

Warfare and Welfare, 1987, toonde nog eens zijn intense betrokkenheid bij de vragen van oorlog, vrede en toekomst. Dat gold ook voor *Reshaping the International Order*, 1976, dat hij als voorzitter van de Expert Group van de Club van Rome schreef.

x x x

Een vol leven, zijn geniale gaven in dienst stellend van wetenschap en vooral van sociale gerechtigheid en menselijk welzijn. Ook 900 wetenschappelijke publikaties. En de Erasmus-prijs in 1967, en de eerste Nobelprijs voor Economie (met Ragnar Frisch) in 1969 (het had ook de Prijs voor de Vrede mogen zijn gezien zijn enorme inspanningen voor de Derde Wereld).

In zijn laatste bijdrage, in het *Development Report 1994* van de Verenigde Naties becijferde hij, voor het effectieve verkleinen van de kloof tussen rijke en arme landen, een aanzienlijk hoger percentage voor hulp dan de 0,7% van het Bruto Nationaal Produkt uit de eerdere voorstellen. Nog altijd een te groot idealist? Maar met een gouden woord besloot hij: "*De idealisten van vandaag blijken vaak de realisten van morgen te zijn*".

x x x

Vele gegevens werden ontleend aan:

J. JANSEN VAN GALEN (e.a.). *Het moet, het kan! Op voor het Plan! Vijftig jaar Plan van de Arbeid*. Amsterdam, 1985.

J. BANK (e.a.). *Eerste jaarboek voor het democratisch socialisme* (waarin: G. NEDERHORST. *Het Plan van de Arbeid*, p. 109-136). Amsterdam, 1979.

R. ABMA. *Het Plan van de Arbeid en de SDAP*. In: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*. Deel 92-I, 1977.

E.H. KOSSMANN. *De Lage Landen 1780-1940. Anderhalve eeuw Nederland en België*. Amsterdam-Brussel, 1976 (geeft vreemde kijk op persoon en stijl van Hendrik de Man!).

J. TINBERGEN. *Selected papers*. Ed. L.H. Klaassen (e.a.). Amsterdam, 1959.

P. TERHAL (e.a.). *Out of the darkness light! Memorial Symposium for Jan Tinbergen*. Rotterdam, Erasmus University, 1994.

Résumé - Henri de Man, le Plan du Travail et Jan Tinbergen

Le décès de Jan Tinbergen le 9 juin 1994 à l'âge de 91 ans n'a sans doute pas manqué de rappeler, en Belgique également, l'époque des Plans du Travail pendant laquelle Henri de Man et Jan Tinbergen ont tous deux joué un rôle essentiel.

Déjà du temps de ses études Jan Tinbergen fut influencé par les idées d'Henri de Man, son volontarisme éthique et la sobriété de son style de vie.

Jan Tinbergen est né dans une famille de professeurs en 1903. Il étudia les mathématiques et la physique à l'Université de Leyde. Sa thèse intitulée *Minimumproblemen in de natuurkunde en de economie* (Les problèmes des minimums en physique et en économie) était une application des mathématiques à l'économie politique, orientation qui lui fut inspirée par son expérience de la difficile situation de la population ouvrière de Leyde. Après ses études il refusa d'accomplir son service militaire mais eut la chance d'être assigné au Bureau central des statistiques. Devenu spécialiste en statistique et en économétrie, il fut nommé professeur à Rotterdam en 1933, poste qu'il occupa jusqu'en 1973.

Il est étonnant que Tinbergen n'ait jamais rencontré personnellement de Man, qui participa pourtant au Congrès international sur la planification économique et sociale à Amsterdam en 1931 et dont l'influence aux Pays-Bas se faisait surtout sentir sur la jeunesse, les étudiants, les intellectuels et les socialistes religieux.

Lors de la crise économique des années 1930, la politique des gouvernements de droite n'offrait aucune perspective à la population; les partis socialistes et les syndicats étaient eux-mêmes désarmés. Tandis qu'en Belgique s'opérait la percée du planisme, aux Pays-Bas seul l'ingénieur Hein Vos (1903-1972) proposait quelque chose de comparable. Il s'adressa à Jan Tinbergen pour l'élaboration mathématique d'une nouvelle théorie conjoncturelle.

Le comité directeur du Parti socialiste (*Sociaal-Democratische Arbeiderspartij - SDAP*) ne fit pas bon accueil au Plan du Travail belge qu'il jugeait inadapté à la situation néerlandaise. Il en alla de même pour un article de Tinbergen sur la lutte contre le chômage. Mais la dureté de la crise l'obligea à créer en avril 1934 un bureau scientifique chargé d'imaginer des solutions que la plupart des socialistes et surtout les anciens dirigeants imaginaient encore trouver dans les socialisations. Pour Tinbergen, au contraire, la question des débouchés l'emportait sur celle de la propriété.

Nommé directeur du bureau scientifique en juillet 1934, Hein Vos était bien résolu à élaborer un plan spécifique et s'entoura de collaborateurs compétents parmi lesquels Jan Tinbergen se mit rapidement en évidence. Mais la résistance au planisme restait forte, tant au sein du parti qu'en dehors. C'en était au point que certains économistes ne semblaient même pas suivre l'évolution de leur discipline.

Le Plan du Travail néerlandais fut lancé en octobre 1935. Il comprenait à la fois un plan de crise (travaux publics et amélioration du pouvoir d'achat), un plan conjoncturel (nationalisation de la *Nederlandsche Bank*, politique anticyclique,

création d'un bureau central de la conjoncture) et un plan structurel (avec notamment une industrialisation sélective). Aux yeux de Tinbergen le tout formait un ensemble plus solide que son pendant belge. Accepté avec enthousiasme, le Plan néerlandais ne fut cependant pas réalisé. Sa répudiation par les partis gouvernementaux était prévisible.

Dès 1936 Jan Tinbergen conçut un modèle qui représentait l'économie néerlandaise dans un système de trente-six équations. Après la guerre, ce modèle servit de base aux politiques de planification indicative aux Pays-Bas comme à l'étranger. Jusqu'en 1939 Tinbergen poursuivit ses recherches sur la conjoncture et les cycles économiques. Pendant la guerre, il eut la chance de ne pas être inquiété par l'occupant et put poursuivre ses travaux ainsi que la préparation du Bureau du Plan dont il devint le directeur après la fin des hostilités. Des économistes étrangers y venaient en stage et c'est par à eux que Tinbergen exerça son influence sur la planification économique dans les pays en voie de développement. Un séjour en Inde lui fit comprendre l'importance de l'économie du développement. Socialiste convaincu, il ne perdit jamais de vue la dimension sociale de ses études. Il travaillait et voyageait beaucoup. L'Inde, l'Indonésie, le Japon, divers pays d'Amérique latine et les Etats-Unis retinrent en particulier son attention. Il fut également très actif au sein de l'Organisation des Nations Unies. La liste de ses publications scientifiques ne comprend pas moins de neuf cents titres. Citons simplement les plus connues: Redelijke Inkomensverdeling (1946), Shaping the World Economy (1962), Reshaping the International Order (1976), Warfare and Welfare (1987). En 1969 Jan Tinbergen fut honoré par le Prix Nobel d'économie.

Dans sa dernière contribution parue dans le Development Report 1994 des Nations Unies, Tinbergen estimait que pour réduire le fossé entre pays riches et pays pauvres l'aide des premiers devrait nettement dépasser le 0,7% de leur produit national brut. Il ne craignait pas de passer pour idéaliste, car il avait coutume de dire que "les idéalistes d'aujourd'hui sont souvent les réalistes de demain".

Post-scriptum

Le bulletin n° 13 de l'Association publié en novembre 1985 contient deux articles intéressants de la main de Jan Tinbergen (Proposition d'action mondiale concertée en faveur de l'emploi, p. 135-144 et Hendrik de Man: oorspronkelijk denker, p. 145).

**HENDRIK DE MAN &
THE CONTEMPORARY (IR)RELEVANCE OF ETHICAL SOCIALISM**

Introduction

Hendrik de Man can easily be selected as one of the most important ethical socialists in the history of socialism. First of all, he was an ethical socialist in the *negative sense* as he realized a revision of classic materialistic marxism . But in the first instance , he was an ethical socialist in the *positive sense*: he endorsed the thesis that people's drive towards socialism was motivated by ethical values such as the need for justice, human dignity, solidarity and belonging to some supra-individual whole. At the same time he stressed the importance of social integration based upon a communitarian spirit and strongly rejected the liberal value of individual "egoist" emancipation.

The social and economic problems of the last decades and the cultural crises linked to these problems, have tempered many people's perspectives for further material and social progress: a collective project for material progress anyhow is no longer present. In this context, socialism, as can easily be shown by the case of Flemish socialism, slowly entered into a transition from materialistic to new forms of ethical socialism. Reminding us of de Man's vivid antiliberalism, socialism in the 1980's and 1990's defined itself as opposed to three enemies: individualistic liberalism, racism and postmodernism (which many "leftist" intellectuals simply set equal to neo-liberalism or neo-conservatism). Even if it endorsed the values of multiculturalism, socialism became reconciled with soft nationalism. It stressed the importance of saving the existing social tissue in all of its aspects

* Eric Rosseel est chercheur au Centre Leo Apostel (Vrije Universiteit Brussel)

(solidarity between rich and poor; confidence of people in its political representatives; respect of the civil society for the social hierarchy and authority embodied by the State (Rosseel, 1996).

This evolution can be interpreted as a "return to de Man", which is significantly present in the discourse of both the Flemish Socialist Party and its "proletarian" rival the Flemish-nationalist extreme-right Vlaams Blok. Only the fact that de Man is associated with the Nazi's during World War II, explains that for reasons of tactics the ethical discourses of the nineties do not overtly refer to Hendrik de Man. However, the foundations of contemporary ethical socialism are the same as those that inspired de Man to revise marxism. De Man's spirit can easily be recognized in Coppieters & De Batselier's *Het Sienjaal*, a platform that aims to unify socialists, ecologists and "progressive" nationalists (Coppieters & De Batselier, 1996).

However, it is my opinion that de Man's "ethical socialism", even if it flirted rather overtly with fascist ideas, was an attempt to take a step forwards to a new society based upon social justice and economic welfare for everyone. Contemporary ethical socialism, at the contrary, looks more like a defensive strategy to prevent the disintegration of our contemporary society as a community bound together by strong ties of solidarity between its members. This "defensive" strategy is, in my opinion, best articulated by the work of Mark Elchardus, the so-called "home philosopher" of the Flemish Socialist Party (see e.g. Elchardus, 1994). This defensive strategy displays a clear "conservative" outlook, for instance in its conception of the State, of the rôle of politics (and politicians) and so on (Elchardus, 1995). Its tendency to culpabilize individualism (by polarizing individualism with solidarity, a value which in this sense becomes synonymous with readiness to self-sacrifice) and its refuse to understand postmodern realities may lead to a situation in which socialism risks to come down between two stools. For indeed, in our dualized society, the lower classes turn to aggressive nationalism that presents itself more and

more as "social nationalism" or "national socialism" (the faction around Filip Dewinter in the Vlaams Blok), while the Socialist Party as a governmental party will maybe have to make too many compromises (e.g. in the question of the reform of the social security system) to keep up the loyalty of its better paid members and voters.

Two dimensions of socialism

De Man's analysis of marxism makes it clear that socialism can be defined in at least two distinct ways. The one we call "materialistic socialism", the other "ethical socialism". The history of socialism reveals both dimensions of socialism. In principle they do not exclude each other. Materialistic socialism sees economic class contradictions and technological development (the development of the "forces of production") as the key motor for progress towards a real socialist society. Ethical socialism stresses in the first instance the importance of the ethical values of social justice and solidarity as living forces that drive people towards building up a socialist society.

Materialistic socialism (i.e. classic marxism emphasizes the right of the salaried workers (the "proletariat") to have access to the goods and services they produced individually or collectively. People (as a social class) have the right to consume what they have produced. People's effort to get access to the fruits of their labour forms the basis of class struggle and for the further development of the "forces of production" (science, technology, human resources).

Ethical socialism starts from a different viewpoint. It introduces two basic values that (since the beginning of history, so linking christianism to socialism) underly peoples' longing for socialism: social justice and solidarity. People's revendication for social justice and human dignity is seen as the motor behind historical progress. "Ethics" so become fundamental. At the same time ethical socialism has an eye for building up a real solidary and social-cohesive society: people do not only work for "egoistic" reasons but

also for the higher quality of the "whole" of their community. When this community is defined as a nation, ethical socialism risks then to turn in forms of fascist thinking. Hendrik de Man is accused of being such an ethical socialist who, like Marcel Déat in France and Oswald Mosley in England, could not escape from the fascist "dérive" (Sternhell, 1987). We will not tackle the question whether Hendrik de Man really transgressed the boundary between socialism and fascism (cf. Rosseel, 1996). Anyhow, Hendrik de Man was, in my opinion, the most important ethical socialist of this century. Not only did he write some well-considered and internationally reputed theoretical works about the substance of socialism but at the same time he was as a political leader active in realizing his ideas.

If "materialistic" and "ethical socialism" do form distinctive dimensions that may be complementary, for de Man they were mutually exclusive. They formed a polarization, as he clearly indicated in his works that form a complete and very original revision of classic marxism (de Man, 1926 ;1927; 1933).

In my opinion, in "normal times", materialistic and ethical socialism are only two dimensions of socialist action: the historical socialist movement while struggling for higher wages, always tried to elevate the cultural level of the working class through reading clubs, sports clubs and so on.

But it is my hypothesis that in times of persistent economic and social crisis both aspects of socialism diverge and go their own way. Ethical socialism then becomes more and more "spiritual" or "religious socialism" looking for some new project that could be the cement for the threatened social cohesion. It is in such a context of crisis and rising "collective egoism" of some groups in society which are said to refuse to take into account the general interest that an ethical-socialist project can be integrated in a nationalist project and that socialism adopts the glorification of the national ethnic community. No doubt, in the years 1930 de Man evolved towards such a form of "national socialism". Workers were seen as components of a corporatistic supra-individual

system ("Nation") and their work was seen as contributing to the glory of that nation. The workers' aspirations for higher standards of living were experienced as secondary. In the same way de Man feared that the working classes should be seduced by processes of embourgeoisment, contemporary ethical socialism culpabilizes the workers of being too vulnerable for the sirens of the consumption society. This explains the convergence of socialist and evangelic-christianistic ideas as opposed to the acceptance of processes of postmodernity.

The actuality of de Man: the social-constructive rôle of work

The actuality of de Man is not only manifest in the way contemporary Flemish socialism articulates politics as based upon ethics, stressing the representative rôle between civilians and politicians ("leaders") and the rôle of the State as a pyramidal system. It is also apparent in the Durkheimian emphasis put by all kinds of "leftist" intellectuals upon the social-constructive rôle of work. Work is less and less seen as a source of income but as an activity that integrates people in society so saving society from disintegration and loss of cohesion. The terms in which this constructive rôle of work is formulated, remind strongly of de Man's *Kamp um die Arbeitsfreude*. So, unemployment is not analyzed primarily as a situation of precarious income but as a state of social isolation and exclusion.

When talking about de Man's conception of work and labour, especially in its social-psychological dimensions, we may however not forget that de Man lived in a time when Max Weber's Backward Sloping Supply Curve of Labour was still fully valid: Max Weber (1924) had observed that when people get higher wages they spontaneously reduce their labour time because the satisfaction of their basic needs - and these needs were the only needs they gave - could be realized by working shorter hours.

Through the whole century work has been presented as the ideal cement for building a social-cohesive society. The place of work as a possible joyfull activity has a central place in

de Man's revision of marxism. As such de Man's ideas as a work psychologist converge with the Human Relations-movement in work psychology and work sociology that become popular in the States from the 1930's on. They emphasized the existence of "social man" against the evidence of the "homo economicus" associated with liberalism, taylorism and classical marxism.

We may not forget Hendrik de Man was probably the greatest work psychologist Belgium ever produced. He followed the courses of Wilhelm Wundt in Leipzig in 1905, in 1924 he became lecturer of the Academy of Labour in Frankfurt, in 1929 he became professor in Social Psychology at the University of Frankfurt and from 1933 until 1941 at the Free University of Brussels (*Université Libre de Bruxelles*).

His research work in Germany and his theoretical work about the social psychology of the worker favoured the polarization which since then has been so typical for practising work psychologists : the polarization between "working for money" and "work as some valued activity in itself". Hendrik de Man, Human Relations psychology and later on humanistic psychology defined work not as an exchange of labour power against wages but as an opportunity for self-realization and self-development.

While in reality, programs of job redesign were, at least in the sixties and seventies , associated with new wage agreements, humanistic psychology always remained silent about the remunerative complements of work humanization projects. The reports on job enrichment in the sixties, for instance, suggest that people accepted more responsible jobs without asking higher wages. So, the slogan ran: "*Don't give the workers higher wages, give them an ego!*".

While most people want to have an intrinsically interesting job content and the highest possible wage, these two motives are, among others under the theoretical influence of Hendrik de Man, now polarized. Whereas Hendrik de Man never rejected the worker's struggle for just wages, he never defined socialism in terms of material abundance. Probably, his own life-style was too ascetic in that respect.

THE CONTEMPORARY (IR)RELEVANCE OF ETHICAL SOCIALISM

In other words de Man's efforts for increasing the "Joy in Work" were integrated in two, in my opinion, wrong, but historically understandable discourses:

a) a discourse for integrating the worker in a working community rather than emphasizing his right upon an autonomous personal life *through the consumption of the goods and services he (individually or collectively) produced*. Or, in other words, integrating the citizen in a community based upon "leaders and masses".

b) a discourse that polarizes "joy in work" versus "working for money", so culpabilizing the bulk of blue and white collar workers.

Now the economic crisis that lasts since 1973, inspires a revival of ethical-socialist ideas which in some ways could be described as demanian ideas. In the context of unemployment, psychologists, sociologists and socialist politicians stress the importance of the social integration of unemployed through work even if this integration is associated with underpayment or even volunteer's work.

A second factor favouring a revival of Hendrik de Man may be the fact that the Belgian State has extremely high public debts. As such it is impossible to promise a better material life for its citizens. So government and more particularly socialist party-leaders stress the "quality of life" with the slogan "*less but better*". Higher access to riches and more consumption power are linked with ecological pollution (De Batselier, 1990).

I do not believe in this "solidaristic" perspective. Because I do believe that in a "postmodern society" or "postindustrial society" work can no longer be the cement of social cohesion. We will no longer need 5 billion people to produce the goods and services to satisfy the needs and the desires of these same 5 billion people. On the other hand, the ever rising physical, social and cultural mobility of people makes that people form loose networks rather than groups. New material, informational and social technologies create a global world economy in which more and more people are

immediately connected to each other but without losing their autonomy . At the contrary : the maximilization of interdependency is realized by a maximilization of autonomy of the "human components". In such a postmodern context the State is no longer a steerer but a servant of civil society (Frissen, 1996).

The end of the leaders and the end of the masses

I will not treat broadly on Hendrik de Man and the problem of culture, as, in the Dutch language, I rather dislike the word "culture" as it is constantly mixed up with projects for some cultural tutelage of common people (e.g. those that look to commercial TV-stations). In de Man's time this tutelage was clearly necessary as the working class was poorly educated and living in extremely difficult circumstances. So, the cultural emancipation organized by the socialist movement aimed at offering the workers a more varied life than drinking beers in pubs. The postmodern culture however has abolished this differentiation between "high" culture and "low" or "popular" culture (Rosseel, 1993).

De Man (and many others), however, links the cultural emancipation of the working classes through new forms of recreation and cultural life to a purely spiritual dimension: these emancipatory activities are not "egoistic" but integrate the worker in a community that realizes an "idea", his (de Man's) idea of socialism based upon a distinction between masses and leaders. This suggests that the essence of a socialist society is based upon the participation of all workers and citizen to a society that tries to realize goals that are formulated by elites, but that are no goals of the common individuals themselves. This spiritual absorption of the individual by communitarian values is, in my opinion, a dangerous perspective and it leads always to contradictions with other basic socialist values such as equality and egalitarianism.

So, I have no fear for a massification of culture or a "levelling" of ways of life . I do not believe that

THE CONTEMPORARY (IR)RELEVANCE OF ETHICAL SOCIALISM

uniformization and massification have increased in the 20th century. What we saw was a permanent social change towards equality and democratization. It is precisely what we socialists always pretended to stand for. Equality and egalitarianism imply classlessness, not only on the economic front but also on the cultural front. I am happy with the decrease of the cultural impact of the "intellectuals" and other "cultural aristocracies" that want to save the world by prescribing people how to think and how to act. All descriptions of postmodern society show that mass culture or the emergence of mass media has not plunged us into a process of uniformization and levelling as was feared, for instance, by Hendrik de Man (1951) or the Frankfurter Schule. And all these descriptions show that the collapse of "modernistic" universal value hierarchies has not led to a collapse of humanity itself, at the contrary (Boisvert, 1996).

Moreover, it is clear that de Man's fear of a global decline of European culture is particularly expressed by him in the last years of his life, when the bitterness about his lasting exile affected him more and more. De Man's own socialist project formulated in his years of glory (1925-1940) overtly aimed at some kind of uniformization of the masses, unifying humanity in its progress toward some destiny based upon the absolute values of modernity (Toulmin, 1990). The modernist project based upon the propagation of values conceived as universal (instead of being reduced to their local and Europeocentric dimension) however collapsed: the revolt of the colonized people and in the Western world itself, the total failure of modern architecture are among the most spectacular historical events that mark this collapse. So, de Man's fear for "Kulturverfall" concerns, in our opinion, first at all the disappearance of the clear distinction between masses and leaders.

I must say that I cannot imagine a society in which a hierarchy of values valid for the whole society (and the whole of humanity) does not imply a hierarchy of social classes: at least some elitarian subgroup will define that hierarchy of

values. Maybe the fact that we have no more such hierarchies of values, indicates that élites, such as priests, artists, writers and poets, editorial journalists, scientists and so on lose rather than win impact. I observe this as a progressive phenomenon rather than a decline. This is the best that could have happened after a 20th century which proved that the way the values of Enlightenment and Progress were put in practice so illustrating the disenchantment of free-market capitalism, fascism and communism, offers no clear perspective for a better world for everyone.

Conclusion

So, the 21st century will face us with at least five important question for which Hendrik de Man, in my opinion, can offer no solution that allows us to enter that century:

- a) what is work?
- b) how do people get access to income for consuming what they produce (with few labour time)?
- c) what is (politically spoken) a community?
- d) how is democracy organized in a world that is not guided "from above"?
- e) how will the "localization" of the world community (the "fragmentation"), thus the autonomization of local communities, become reconciled with a need for some kind of global coordination of humanity?

However, I do not want to suggest that I have the answers to these questions. I even doubt whether searching intellectually for answers to these questions will prove to be the best way to solve the social and cultural problems underlying them.

THE CONTEMPORARY (IR)RELEVANCE OF ETHICAL SOCIALISM

Bibliography

AVINERI, SHLOMO & DE-SHALIT, AVNER (eds.). *Communitarianism and Individualism*. Oxford, Oxford University Press, 1992.

BAUMAN, Zygmunt. *Intimations of Postmodernity*. London, Routledge, 1992.

BOISVERT, Yves. *Le Monde postmoderne. Analyse du discours sur la postmodernité*. Paris, L'Harmattan, 1996.

BRÉLAZ, Michel. *Henri de Man. Une autre idée du socialisme*. Genève, Éditions des Antipodes, 1985.

CLAEYS-VAN HAEGENDOREN, Mieke. *Hendrik de Man. Een biografie*. Antwerpen, De Nederlandsche Boekhandel, 1972.

COPPIETERS, Maurits & DE BATSELIER, Norbert. *Het Sienjaal. Radicaal-democratisch project*. Antwerpen, Icarus, 1996.

DE BATSELIER, Norbert. *Kiezen tussen Eco en Ego*. Leuven, Van Halewyck, 1996.

de MAN, Hendrik. *Zur Psychologie des Sozialismus*. Jena, Diederichs, 1926.

de MAN, Hendrik. *Der Kampf um die Arbeitsfreude*. Jena, Diederichs, 1927.

de MAN, Hendrik. *Massa en Leiders*. Arnhem, Van Loghum Slaterus, 1932.

de MAN, Hendrik. *Die sozialistische Idee*. Jena, Diederichs, 1933.

de MAN, Hendrik. *Vermassung und Kulturverfall. Eine Diagnose unserer Zeit*. Bern, A. Francke, 1951.

DODGE, Peter. *Beyond Marxism. The Faith and Works of Hendrik de Man*. Den Haag, Martinus Nijhoff, 1966.

ELCHARDUS, Mark. *Op de ruïnes van de waarheid. Lezingen over tijd, politiek en cultuur*. Leuven, Kritak, 1994.

ELCHARDUS, Mark. *Het concrete is sterk overroepen. Bedenkingen naar aanleiding van 'Zwart op wit'*. In: *Samenleving en Politiek*. 1995, 2, p. 34-44.

ELCHARDUS, Mark & GLORIEUX, Ignace. *Niet aan de arbeid voorbij. De werkloosheidservaring als reflectie over arbeid, solidariteit en sociale cohesie*. Brussel, VUB-Press, 1995.

FRISSEN, Paul H.A. *De virtuele Staat. Politiek, bestuur, technologie. Een postmodern verhaal*. Schoonhoven, Academic Service, 1996.

HOLMES, Stephen. *The Anatomy of Antiliberalism*. Cambridge Mass., Harvard University Press, 1993.

JENCKS, Charles. *What is postmodernism*. London, Academy Editions, 1996.

QUACK, H.P. Godfried. *De socialisten. Personen en stelsels*. Baarn, Het Wereldvenster, 1977.

RAES, Koen. *Socialisme in de postmoderniteit*. Antwerpen-Berchem, EPO, 1990.

ROSSEEL, Eric. *Fin de siècle. Postmoderniteit en fascistische dreiging*. Brussel, VUB-Press, 1993.

ROSSEEL, Eric. *Voorbij egoïstisch liberalisme en solidaristische sociaal-democratie*. In: *Vlaams Marxistisch Tijdschrift*. 28 (1994), 2, p. 31-83.

ROSSEEL, Eric. *Het goede leven. Agonie van Ik en Samenleving*. In: *Perspectief*. 10, 39, p. 5-59.

STEENHAUT, Wouter. *Hendrik de Man. Bibliografie*. Antwerpen, Standaard Wetenschappelijke Uitgeverij, 1977.

STERNHELL, Zeev. *Ni droite, ni gauche. L'idéologie fasciste en France.* Bruxelles, Éditions Complexe, 1987.

STERNHELL, Zeev, SZNAJDER, Mario & ASHERI, Maia. *Naissance de l'idéologie fasciste.* Paris, Fayard, 1989.

TOULMIN, Stephen. *Kosmopolis. The Hidden Agenda of Modernity.* New York, Free Press, 1990.

WALLERSTEIN, Emmanuel. *After Liberalism.* New York, The New Press, 1995.

WEBER, Max. *Zur Psychophysik der industriellen Arbeit.* In: *Gesammelte Aufsätze zur Soziologie und Sozialpolitik.* Tübingen, Mohr, 1924.

Résumé - Henri de Man et la (non-)pertinence contemporaine du socialisme éthique

Henri de Man passe à juste titre pour l'un des représentants les plus importants du socialisme éthique. Il le fut au sens négatif pour avoir révisé la théorie classique du marxisme matérialiste, mais il le fut surtout au sens positif pour avoir montré que le socialisme se fonde sur des valeurs éthiques telle que la justice, la dignité de l'homme, la solidarité. Parallèlement, il soulignait l'importance de l'intégration sociale par l'esprit communautaire.

Un projet collectif de progrès matériel n'existe plus de nos jours. Comme le montre l'exemple flamand, le socialisme tend maintenant à s'opposer à trois ennemis: le libéralisme individualiste, le racisme et le postmodernisme. Il vise également à préserver le tissu social existant. On peut interpréter cette évolution comme "un retour à de Man". Seul le fait que celui-ci a été mêlé à la collaboration pendant la deuxième guerre mondiale empêche de se référer explicitement à sa pensée dont l'esprit est cependant aisément reconnaissable dans la plateforme Het Sienjaal élaborée par Maurits Coppie-ters et Norbert De Batselier en vue d'unifier socialistes, écologistes et nationalistes progressistes. Le socialisme éthique de de Man avait toutefois pour but la création d'une société nouvelle, tandis que sa version contemporaine est davantage une stratégie défensive pour éviter la désintégration de la société actuelle. Cette stratégie se caractérise par une conception conservatrice de l'Etat et de la fonction du politique. Elle tend à culpabiliser l'individualisme et à refuser de comprendre les réalités postmodernes. Le socialisme court ainsi le risque de manquer son but.

L'analyse du marxisme faite par de Man permet de définir le socialisme de deux manières différentes: le socialisme matérialiste, fondé sur des intérêts de classe et le développement technique, et le socialisme éthique, qui privilégie les valeurs de justice sociale et de solidarité. Le premier met l'accent sur le droit des travailleurs aux biens et services qu'ils produisent eux-mêmes, tandis que pour le second ce sont les valeurs éthiques et communautaires qui sont vues comme le moteur du progrès historique. Mais lorsque la communauté s'identifie à la nation, le socialisme éthique court le risque de déboucher sur des modes de pensée nationalistes voire fascistes, comme cela fut reproché à de Man et à d'autres. Quoi qu'il en soit, l'auteur voit en de Man le plus important représentant du socialisme éthique de ce siècle, tant au plan théorique qu'au plan pratique.

Aux yeux d'Henri de Man, ces deux formes de socialisme étaient exclusives l'une de l'autre. L'auteur estime au contraire qu'il s'agit de deux formes complémentaires de l'action socialiste en temps normal. En revanche, en période de crise sociale et économique persistante, elles tendent à diverger. Le socialisme éthique est alors tenté de préserver la cohésion sociale dans le cadre d'un projet nationaliste, par la glorification de la communauté nationale au détriment de l'aspiration du niveau de vie des travailleurs, ce qui explique la

convergence des idées socialiste et chrétiennes qui s'oppose à la postmodernité.

L'actualité des idées d'Henri de Man réside aussi dans une conception du travail comme fonction d'intégration sociale. Le chômage est perçu comme un état d'isolement social et d'exclusion bien plus que de précarité du revenu. Il est vrai que, du temps de de Man, la théorie de Max Weber sur la courbe d'offre de travail était toujours valable: lorsque les travailleurs sont mieux payés, ils réduisent spontanément les heures de travail nécessaires à la satisfaction de leurs besoins de base. Le thème de la joie au travail occupe une place centrale dans la révision du marxisme opérée par de Man. Il a fourni une contribution importante à la polarisation que la psychologie du travail a élaborée entre le travail pour l'argent et le travail comme valeur en soi ou moyen d'accomplissement et de développement du travailleur. La psychologie humaniste qui cherche à promouvoir le contenu du travail, indépendamment de sa rémunération, lui doit beaucoup.

En d'autres termes, l'accroissement de la joie au travail que de Man plaçait au coeur de sa pensée s'inscrivait dans deux discours que l'auteur juge erronés mais historiquement compréhensibles, le premier tendant à l'intégration des travailleurs dans une communauté de "masses et chefs", le second à la polarisation entre joie au travail et travail pour l'argent.

La crise économique qui a débuté en 1973 a amené une renaissance des idées demanistes. Psychologues, sociologues et hommes politiques socialistes soulignent l'importance de l'intégration sociale des chômeurs. Compte tenu de l'endettement public, les gouvernements et les dirigeants socialistes préfèrent mettre l'accent sur la qualité de la vie plutôt que sur l'accroissement du pouvoir d'achat.

L'auteur ne croit pas à cette perspective "solidariste". Dans la société postindustrielle il n'est plus nécessaire que cinq milliards d'hommes produisent les biens et services dont ils ont besoin, de sorte que le travail ne peut plus servir de force d'intégration. Qui plus est, la mobilité croissante des hommes crée une interdépendance maximale tout en permettant une autonomie maximale.

La postmodernisme a mis fin à toute hiérarchie entre les formes de culture. Or, l'émancipation culturelle conçue par de Man avait pour but de faire participer tous les travailleurs à un projet qui n'était pas défini par eux, mais par une élite.

Contre toute attente, les modes de vie n'ont pas subi de "massification", d'uniformisation ou de nivellement. Le postmodernisme se caractérise par un mouvement permanent vers l'égalité et la démocratie. Tout compte fait, il semble que la crainte que de Man nourrissait à propos du déclin de la culture découlait principalement de la disparition d'une distinction claire entre masses et chefs.

Une société qui part d'une hiérarchie de valeurs universelles implique l'existence d'une élite qui les définit et, par la force des choses, d'une hiérarchie sociale. Le fait qu'une telle hiérarchie de valeurs universelles n'existe plus doit donc être considéré comme un progrès plutôt que comme un déclin.

THE CONTEMPORARY (IR)RELEVANCE OF ETHICAL SOCIALISM

L'auteur conclut en énonçant cinq questions essentielles auxquelles Henri de Man n'apporte pas de réponses propres à nous faire entrer dans le vingt-et-unième siècle: a) qu'est-ce que le travail? b) comment les gens obtiendront-ils leur part de revenu nécessaire à la consommation des biens et services produits? c) quelle est la définition politique d'une communauté?; d) comment organiser la démocratie dans un monde sans direction d'en haut? e) comment réconcilier la fragmentation de l'humanité en entités locales et le besoin d'une certaine coordination globale.

L'auteur ne prétend pas détenir les réponses à ces questions. Il se demande même si la recherche des réponses possibles est le meilleur moyen de résoudre les problèmes sociaux et culturels qui les sous-tendent.

LÉO MOULIN (1906-1996)¹

Léo Moulin est né à Bruxelles le 25 février 1906, dans un milieu "religieusement" anticlérical. Fortement imprégné de ses origines ardennaises, il reçut une éducation dure et autoritaire, à tel point que son service militaire lui parut une épreuve tout à fait supportable. Après avoir fait ses humanités à l'Athénée de Saint-Gilles, il étudia la philologie classique à l'Université Libre de Bruxelles. Le sujet de sa thèse - les actions menées par les Romains contre les cultes orientaux - montre que le problème religieux le fascinait très tôt. Tandis qu'il poursuivait ses études au Collège flamand de Bologne, il prépara une deuxième thèse consacrée à Anatole France, un sujet relativement facile pour lui puisqu'il ne l'empêcha pas de continuer parallèlement des recherches sur les persécutions.

Après avoir accompli son service militaire dans les grenadiers, il commença à enseigner l'histoire et le français à l'Athénée d'Uccle. Mais il n'oubliait pas son séjour en Italie et les contacts noués avec la résistance antifasciste. Il y retourna au printemps de 1931 pour fournir à celle-ci de l'argent et des documents. Dénoncé et condamné, il passa treize mois à la prison de Regina Coeli, à Rome. Sa condamnation échauffa les esprits aussi bien en Belgique qu'à l'étranger. Un comité spécial pour sa libération fut constitué à l'U.L.B.². Le 23 avril 1931, les étudiants bruxellois tinrent un meeting et, le 29, ils manifestèrent par milliers dans les rues de la capitale au cri de "*Justice pour Léo Moulin*"². Ce mouvement de protestation eut pour résultat de rendre sa détention assez supportable².

Durant les années 1930, Léo Moulin s'engagea résolument dans la lutte politique et idéologique. En tant que professeur d'athénée il fut suspendu deux semaines par le conseil communal d'Uccle en raison de sa brochure *Deux études sur la*

révolution dans laquelle il se prononçait avec virulence contre le réformisme³. Il collaborait également à *L'Action socialiste* où plusieurs de ses articles parurent sous la signature de Paul-Henri Spaak! Il y publia, sous son nom, *Les XVII Thèses de l'Humanisme socialiste* qui marquèrent un tournant dans son évolution, en raison de la critique des notions de progrès et de perfectibilité humaine. Déçu par l'absence de doctrine au sein du mouvement socialiste, Léo Moulin se rallia sans réserves aux nouvelles idées d'Henri de Man et à l'action conduite autour du Plan du Travail. La reconnaissance des racines humanistes et chrétiennes du socialisme le comblait autant que les jeunes catholiques qu'il fréquentait dans le salon Didier. Son rapprochement avec le groupe de *L'Avant-Garde* de l'Université catholique de Louvain et sa rencontre avec Emmanuel Mounier de la revue *Esprit* témoignaient eux aussi de son ouverture vers le monde chrétien. Poursuivant ses études, il acheva sa licence en sciences politiques à l'U.L.B. en janvier 1940 alors qu'il était mobilisé.

Après avoir commandé un peleton flamand pendant la Campagne des dix-huits jours, Léo Moulin fut vite libéré et put reprendre ses cours à l'Athénée d'Uccle. Durant l'occupation il resta fidèle à Henri de Man, contrairement à d'autres admirateurs. Après la guerre il fut nommé professeur au Collège d'Europe à Bruges où il donna des cours de sociologie axés sur les facteurs non économiques de la révolution industrielle. Sa carrière académique devait le conduire à Paris II, à Sudbury (Canada) et à Rio de Janeiro. Il devint en outre maître de conférences à l'Université catholique de Louvain, professeur aux Facultés universitaires Notre-Dame de la Paix à Namur, président de l'Institut belge de science politique et rédacteur en chef de sa revue *Res Publica*. Collaborateur de diverses revues (plus de 350 articles depuis 1950) et conférencier apprécié un peu partout, Léo Moulin déploya une activité intellectuelle considérable, même après avoir pris sa retraite. Il préférerait d'ailleurs se dire retraité ou émérité plutôt que pensionné, un terme qui, disait-il, le vieillissait. Jamais il ne se départit de son attachement à la liberté

intellectuelle et à une lucidité inconditionnelle. Stoïcien, il défendit toujours, "avec une certaine dûreté élitiste", sa vision du monde.

Au fil de son existence Léo Moulin s'est engagé sur des routes surprenantes à bien des égards. Issu d'un milieu farouchement anticlérical et resté lui-même agnostique, il sut défendre à merveille la religion. Etudiant la vie des moines, il découvrit l'importance de la table et devint gastronome⁴. Révolutionnaire dans sa jeunesse, il acquit un grand respect pour le passé, la tradition, la discipline et la hiérarchie acceptée. De même, il se mit à redouter toute tendance millénariste, à condamner les idées de Mai 1968 ("un fascisme qui a utilisé un vocabulaire de gauche") et à déplorer l'irréalisme de la gauche.

Si nous devons qualifier Léo Moulin d'un mot, c'est celui de "latin" qui s'imposerait à nous. Certes, il était loin de mépriser la culture protestante et respectait, sans conteste, ses mérites au point de vue économique, politique, scientifique et moral. Il n'en reste pas moins que, pour lui, la joie de la table était surtout catholique et la mauvaise cuisine souvent protestante. Il préférait le raffinement de la cuisine française et, d'une manière générale, le baroque du sud à la sobriété du nord. Il parlait d'ailleurs couramment l'italien. Le qualificatif "latin" nous paraît d'autant plus justifiée qu'il s'applique aussi à son magnifique talent d'orateur. Son éloquence nous a impressionnés aussi bien dans sa demeure à Ixelles, en novembre 1983, qu'au colloque organisé à Anvers, en novembre 1985, à l'occasion du centenaire de la naissance d'Henri de Man. Elle n'était nullement chez lui signe de superficialité, mais l'aidait au contraire à rendre la fermeté de ses convictions et à en exposer le bien-fondé avec finesse et lucidité. Il admirait beaucoup le Pape Jean XXIII qui avait coutume de dire: "*Je simplifie ce qui est compliqué, mais je ne complique pas ce qui est simple*". Pour notre part, nous garderons de Léo Moulin le souvenir d'un homme qui savait mettre en lumière les évidences tout en nous montrant les nuances.

NOTES

1. Nous remercions vivement Piet De Buyser pour la documentation mise à notre disposition, en particulier pour l'interview publiée dans *La Libre Belgique* du 30 octobre 1980 (p. 22-23) sous le titre *Le professeur Léo Moulin, politologue et gastronome*. Notre article s'inspire en grande partie de cette interview ainsi que dans la biographie reprise dans le *Liber Amicorum Léo Moulin*, Bruxelles, Georges Lemaire, 1982, p. 10-11.
2. H. FAYAT. *Niets is voorbij*. Anvers, Standaard Uitgeverij, 1983, p. 51-52.
3. P. VERMEYLEN. *Een gulzig leven*. Louvain, Kritak/Fonds Leo Magits, 1984, p. 45-46.
4. Voir, entre autres, son ouvrage *L'Europe à table. Une étude sociologique, psychologique, culturelle, historique et géographique, statistiques à l'appui, de l'art de manger à travers l'Europe*. Anvers, Mercatorfonds, 1988.

WALTER DEBROCK (1911-1996)¹

Walter Debrock est né à Oostende le 13 février 1911. Ayant obtenu un doctorat en philologie classique à l'Université de Gand, il fut nommé professeur à l'Athénée de Courtrai. Dans les années 1930, il organisa des dizaines de meetings pour le Plan du Travail et expérimenta ainsi, de manière concrète, la popularité de la campagne contre "le mur d'argent". Pendant l'occupation, il se rangea du côté de la résistance militante en tant qu'instructeur du Front de l'Indépendance. Il participa également aux activités clandestines du mouvement socialiste². Arrêté en 1943, Walter Debrock fut incarcéré dans plusieurs prisons et camps de concentration. Il fut libéré à Bergen-Belsen en avril 1945. Après la guerre, il assuma diverses fonctions et responsabilités, telles que préfet à l'Athénée de Renaix, chef de cabinet adjoint auprès de ministres socialistes, directeur général au Ministère de l'Education nationale, administrateur général des services pour la culture néerlandaise, président du conseil d'administration de la Vrije Universiteit Brussel, président du conseil de l'hôpital universitaire de Jette. Il s'intéressa aussi beaucoup aux activités de L'École Ouvrière Supérieure, collabora au journal *Vooruit* et à la revue *Socialistische Standpunten*, publia de nombreuses études sur le socialisme et s'occupa de la formation des cadres politiques et syndicaux.

Sa sympathie allait sans conteste au mouvement flamand. Le Vermeylefonds le désigna comme membre honoraire³. Walter Debrock fut cofondateur le 20 juin 1968 de la section flamande du Parti socialiste belge d'Etterbeek⁴. Dans son *Pamflet over een verborgen verleden, Links en de Vlaamse Beweging, 1780-1914*⁵, il attira l'attention, notamment, sur les pionniers socialistes (Desiré Brismee, Cesar de Paepe etc.) qui, dans les années 1870, défendirent le projet grand-

néerlandais et représentèrent à la fois les sections néerlandaise et flamande lors des réunions de la Première Internationale⁶.

D'une manière plus générale, Walter Debrock incarnait un socialisme radical et combatif, soucieux de s'emparer du pouvoir en devenant majoritaire. Il partageait entièrement les ambitions d'Henri de Man élaborées dans le Plan du Travail, qui visaient en premier lieu à trouver de nouveaux alliés (classes moyennes, catholiques) en vue de conquérir la majorité et, en deuxième lieu, à réaliser des réformes de structure⁷. Pour ce qui est du premier objectif, il restait relativement optimiste eu égard à la tendance vers la gauche qui se dessinait, au cours des dernières décennies, dans les cercles catholiques. Il se réjouit du droit au libre-examen revendiqué par feu Piet De Somer, recteur de la Katholieke Universiteit Leuven, en présence du Pape en 1985. A ses yeux le mouvement socialiste avait donc tout intérêt à abandonner l'anticléricalisme. Pour ce qui est des réformes de structure, il admettait la nécessité d'agir dans un cadre capitaliste, mais constatait que les tentatives dans ce domaine apportaient peu de résultats. Presque tous les pays qui avaient réalisé d'importantes nationalisations finissaient mal. Il était conscient du risque que les responsables socialistes ne se soucient pas toujours suffisamment de pratiquer une bonne gestion ou une politique vraiment socialisante.

Militant convaincu dès sa jeunesse, Walter Debrock déplorait l'absence d'une théorie capable d'affronter le capitalisme sophistiqué actuel et la tendance corporatiste au sein du mouvement ouvrier. Il reprochait au Socialistische Partij de négliger l'importance des sections locales et de leur sensibilisation. Ayant assuré pendant des années la chronique *Levende socialistische leer* dans le journal *Vooruit*, il estimait que les sections et les membres manquaient des sources d'information nécessaires. De même, il regrettait l'absence de profondeur aussi bien au plan émotionnel qu'au plan intellectuel en ne pouvant se résigner à cette tendance à la décoloration. Contrairement à Henri de Man, il ne succombait pas à la tentation du pessimisme culturel et gardait

sa confiance en la classe ouvrière, coeur et moteur du mouvement socialiste, même dans le cadre d'un "nouveau bloc historique"⁸. Tout compte fait, l'engagement de Walter Debrock ne s'est jamais démenti.

NOTES

1. Nous remercions vivement Piet De Buyser pour la documentation mise à notre disposition, en particulier pour l'interview avec Walter Debrock, publiée dans *Doorbraak*, juin 1989, p. 6-7, sous le titre *De BWP tussen 1914 en 1940: het werk en de vuile handen*. Debrock y commente l'ouvrage de Mieke Van Haegendoren, *Van werken krijg je vuile handen* (Louvain/Amersfoort, Acco, 1989).
2. N. BAL. *Mijn wankele wereld*. Louvain, Kritak/Fonds Leo Magits, 1984, p. 273.
3. H. FAYAT. *In het teken van Artevelde*. Anvers-Weesp, Standaard Uitgeverij, 1986, p. 33.
4. IDEM. *Volharding*. Anvers-Weesp, Standaard Uitgeverij, 1988, p. 212.
5. Ce pamphlet fut édité par le Masereelfonds en 1984.
6. P. 53-58. Voir aussi: H. FAYAT. *In het teken van Artevelde*. Anvers-Weesp, Standaard Uitgeverij, 1986, p. 136.
7. Walter Debrock déplorait beaucoup la perte d'audience d'Henri de Man du fait de son attitude pendant l'occupation. Il partageait l'avis de Louis Major selon qui de Man aurait mieux fait de rester un homme de théorie plutôt que de se lancer dans la politique (voir W. DEBROCK. *Evolutie van de democratie*, dans la série *Levende socialistische leer*, in *Vooruit*, 19 avril 1967). Léo Moulin pensait de même (voir *Le professeur Léo Moulin, politologue et gastronome*, in *La Libre Belgique*, 30 octobre 1980, p. 22).
8. W. DEBROCK. *Een algemene beschouwing. Hendrik de Man. Persoon en Ideeën. Deel VI. Massificatie en cultuurverval*. Anvers, Standaard Wetenschappelijke Uitgeverij, 1976, p.44-48.

NOUVELLES DE L'ASSOCIATION

Comité de l'Association

Le Comité s'est réuni le vendredi 6 septembre 1996 à Anvers, à l'Archief en Museum voor het Vlaamse Cultuurleven (A.M.V.C.). Les responsables de ce musée lui ont d'abord montré les archives d'Henri de Man qui s'y trouvent et qui doivent toujours être répertoriées. Après un échange de vues, le Comité est arrivé à la conclusion que seul le monde universitaire est à même de réaliser un inventaire, toute possibilité de subvention publique semblant exclue; des initiatives auprès du monde académique seront lancées. Par la suite, le Comité s'est penché sur les problèmes courants, en particulier sur le colloque à organiser l'année prochaine. Ce colloque se tiendra le samedi 22 novembre 1997 à Bruxelles, à l'Ecole Ouvrière Supérieure.

Cotisations

Les membres de l'Association sont invités à s'acquitter de leur cotisation pour l'année 1997 en utilisant l'un des moyens de paiements indiqués ci-après.

Belgique: compte N° 220-0866780-24 de l'Association pour l'étude de l'oeuvre d'Henri de Man, Jan Ockeghemstraat 16, B-2650 Edegem (compte auprès de la Generale Bank, 2650 Edegem) - les membres trouveront ci-joint un bulletin de virement qui leur simplifiera la tâche.

Suisse: Compte d'épargne N° S 96.97.96 de l'Association auprès de la Banque Cantonale de et à Genève). Paiements par virement bancaire ou versement postal sur le compte de chèques postaux 12-1-2, Banque Cantonale, Genève, en mentionnant sur le talon: "Compte S 96 97 96 Association Henri de Man".

Barème des cotisations

Cotisation normale	FB 1 000,-	FS 50,-
Cotisation normale, couple	FB 1 200,-	FS 60,-
Cotisation de soutien	FB 2 000,-	FS 100,-
Cotisation de soutien, couple	FB 2 200,-	FS 110,-
Cotisation membres retraités, étudiants ou chômeurs	FB 500,-	FS 25,-

PUBLICATIONS DISPONIBLES

Oeuvres d'Henri de Man:**Au-delà du marxisme**

Paris, Editions du Seuil, 1974. 446 p. **FB 500,-**
FS 20,-

L'idée socialiste

Genève, Association pour l'étude de l'oeuvre
d'Henri de Man et Presses universitaires
Romandes, 1975. 542 p. **FB 600,-**
FS 25,-

Der neuentdeckte Marx redécouvert

Genève, Association ..., 1980. 82 p. **FB 300,-**
FS 12,-

Voorbij het nationalisme

Edegem, Vereniging voor de Studie van het
Werk van Hendrik de Man, 1988. 260 p.
(traduction en néerlandais **FB 500,-**
de Juliaan Capelle)

Massificatie en cultuurverval

Edegem, Vereniging ..., 1991. 254 p.
(traduction en néerlandais **FB 700,-**
de Walter De Brock)

Nationalisme en socialisme

Bruxelles, De Wilde Roos, 1932 -
Edegem, Vereniging ..., 1991. 106 p. **FB 300,-**

Association pour l'étude de l'oeuvre d'Henri de Man:**Actes du colloque international sur l'oeuvre
d'Henri de Man**

Genève, Faculté de droit, 1973, 3 volumes
polycopiés, 330 p. **FB 500,-**
FS 20,-

**Bulletin de l'Association pour l'étude de l'oeuvre
d'Henri de Man**

Publication périodique comprenant diverses contribu-
tions, des avis destinés aux membres, rapports sur
les activités de l'Association, textes moins connus
d'Henri de Man etc. Tous les numéros sont disponibles
(les N°s 1 à 3 en photocopie) à **FB 100,- / FS 4,-**
l'exemplaire. Le **Bulletin N° 13**, publié à l'occasion
du centenaire de la naissance d'Henri de Man, est
vendu à **FB 300,- / FS 12,-** l'exemplaire.

Michel Brélaz:

- Henri de Man. Une autre idée du socialisme**
Genève, Editions des Antipodes, 1985. 814 p. FB 800,-
FS 32,-
- Léopold III et Henri de Man**
Genève, Editions des Antipodes, 1988. 340 p.
- broché FB 700,-
FS 28,-
- relié FS 40,-
- Henri de Man. Le "Dossier Léopold III" et autres documents sur la période de la seconde guerre mondiale - réunis, présentés et édités par Michel Brélaz**
Genève, Editions des Antipodes, 1989. 456 p.
- broché FB 700,-
FS 28,-
- relié FS 40,-

Peter Dodge:

- Beyond Marxism: the Faith and Works of Hendrik de Man**
Den Haag, Martinus Nijhoff, 1966. 280 p. FB 800,-
- A Documentary Study of Hendrik de Man, Socialist Critic of Marxism - Compiled, edited and largely translated by Peter Dodge**
Princeton, Princeton University Press, 1979. 364 p. FB 800,-

Marlene de Man-Flechtheim:

- Geschiedenis van mijn leven. Een tijdsdocument - Bezorgd en ingeleid door prof. dr. Mieke Van Haegendoren**
Leuven, Acco, 1993. 111 p. FB 485,-

Brochures diverses:

- Hendrik de Man. Een portret**
Antwerpen, Archief en Museum van het Vlaamse Cultuurleven, 1985. 72 p. FB 300,-
- Mens en Taak - Hendrik de Man 1885-1985**
44 p. FB 200,-
- Open Venster - Hendrik de Man, een ethisch socialisme**
(A. de Decker) 32 p. FB 100,-
- A.M. van Peski. Hendrik de Man. Ein Wille zum Sozialismus.**
Tübingen, J.C.B. Mohr, 1963. 24 p. FB 100,-

Commandes :

Les prix de vente indiqués s'entendent nets, port compris. Les étudiants et librairies bénéficient d'une **réduction** de **25 %**.

Les commandes en **francs belges** doivent être adressées au Secrétariat belge (Jan Ockeghemstraat 16, B-2650 Edegem), celles en **francs suisses** au Secrétariat suisse (Université de Genève, Département d'histoire du droit et des doctrines politiques, Boulevard Carl-Vogt 102, CH-1211 Genève 4). Elles seront exécutées contre versement **en Belgique** au compte de l'Association N° **220-0866780-24**, Jan Ockeghemstraat 16 , B-2650 Edegem (compte auprès de la Generale Bank, B-2650 Edegem), **en Suisse** au compte de chèques postaux **12-4897-3**, Michel Brélaz, Genève.

X X X

**L'ASSOCIATION POUR L'ÉTUDE DE
L'OEUVRE D'HENRI DE MAN**

est une association scientifique et culturelle sans but lucratif fondée en 1973 et organisée selon les articles 60 et suivants du Code civil suisse.

Elle se propose d'encourager l'étude de l'oeuvre d'Henri de Man, ainsi que la recherche historique sur sa genèse, son évolution et son influence, et, d'une façon plus générale, de faire connaître ce qui, dans cette oeuvre, présente un intérêt pour la solution des problèmes politiques, économiques, sociaux et culturels actuels.

Pour obtenir les statuts de l'Association, les formalités d'adhésion et tous renseignements complémentaires, écrire au siège:

Association pour l'étude de l'oeuvre d'Henri de Man
p.a. Département d'histoire du droit et des doctrines
politiques
Boulevard Carl-Vogt 102
CH-1211 GENEVE 4 (Suisse)

ou aux responsables du secrétariat pour la Belgique et les Pays-Bas:

- p.a. Mme Marlene de Man-Flechtheim
Jan Ockeghemstraat 16
B-2650 EDEGEM (Belgique)
- p.a. M. Johnny Anthoons
Krawatenstraat 97
B-3470 KORTENAKEN (Belgique)

